

YÜZYIL ÖNCE: “BÜYÜK GÜÇ” KURGULARI VE 1921 KAHİRE KONFERANSI* ONE HUNDRED YEARS AGO: 1921 CAIRO CONFERENCE AND THE DESIGNS OF “GREAT POWERS”

YUSUF TURAN ÇETİNER*

ÖZ

Bu makale, 1921 Kahire Konferansı'nın Orta Doğu'nun o zamanki Britanya emperyalist anlayışına göre tasarlanmasındaki rolünü tartışmaktadır. Araştırma, ağırlıklı bölgenin çalkantılı iki büyük ülkesi olan Irak ve Suriye'nin kuruluşundaki, anılan konferans kapsamında sergilenmiş olan kurgusallığın nasıl gizlendiği sorusuyla ilgilidir. Bu çerçevede makalenin savı, bölgeye yabancı kurucu gücün iddiasının propagandaya dayandığıdır. Bunu ortaya koymak için ise söz konusu yabancı kurucu gücün birincil ve ikincil kaynaklarının eleştirel okumasına başvurulmaktadır.

Orta Doğu veya o zamanki deyimle, Yakın Doğu, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, içinde bir dizi oldu-bittilerin de yer aldığı bir tasarım ile şekillendirilmiştir. Bu tasarımın hedefine, dağılan Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Doğu halkları arasında yüzyıllarca sürdürdüğü düzenin olabilecek en dramatik şekilde sona erdirilmesi yerleştirilmiştir. İnşa edilen bu yabancı sistemin kavram ve mekanizmaları, 1921 Kahire Konferansı ve bunu izleyen birkaç yıl içerisinde “müşteri-devlet”lerin kurulması gibi kilometre taşlarından oluşturulmuştur. Türkiye’de Avrupalı galipler karşısında Misak-ı Milli savunulurken, Yakın Doğu bu sınırların dışında ve istikrarsız bir denge içinde kalmıştır. 1921 Kahire Konferansı ile T.E. Lawrence, Gertrude Bell, Martin Sykes ve Arnold Wilson gibi İngiliz asker, diplomat ve siyasi memurların bölgeye yönelik planlamaları böylelikle gelişmelerin merkezine yerleşmiştir. Ancak, Irak’la başlayan bölgeye düzen verilmesi çabası, ilk olarak yine Irak’ta sarsılacak, İngiliz sömürge düzeni başkaldıracılarla daha on yıl geçmeden yıkılma noktasına gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: 1921 Kahire Konferansı, Britanya-Fransa Bildirisi, Gertrude Bell, Irak, Musul.

ABSTRACT

This article discusses the role of the Cairo Conference of 1921 in shaping the Middle East in accordance with Britain's imperialist perception back then. The research is concerned with the way in which the fictionality was concealed predominantly in the establishment of Iraq and Syria, two volatile countries of the region. In this vein, the argument of the article is that the claim of the founding power alien to the region is based on propaganda. In order to demonstrate that a critical reading of the primary and secondary sources of the alien founding power is referred to.

The term Middle East or the Near East as was used then, was shaped in the first quarter of the 20th Century through a design which included a series of faits accomplis as well. At the target of this design, was the most dramatic ending of the hundreds of years lasted order maintained by then the dismantling Ottoman Empire among the people of the Middle East. The concepts and mechanisms of this constructed alien system included milestones like the Cairo Conference of 1921 and the creation of “client-states” in a few years time. While the National Oath was being defended against the European victors in Turkey, the Near East remained outside these borders and in an unstable equilibrium. As such, the Cairo Conference of 1921 and the plannings of British soldiers, diplomats and political officers like T.E. Lawrence, Gertrude Bell, Martin Sykes and Arnold Wilson moved into the center of developments. However, efforts of re-designing the region, starting with Iraq was first shattered in this country and the colonial rule in Iraq would reach to the brink of collapse before it lasted for a decade.

Keywords: 1921 Cairo Conference, Anglo-French Declaration, Gertrude Bell, Iraq, Mousul.

* Bu makale yazarın kişisel araştırmalarının sonuçlarını içermekte, herhangi bir kurumun görüşünü açıklamamaktadır.

* T.C. Dışişleri Bakanlığı, Diplomatik Arşiv Dairesi Başkanlığı, turan@cetiner.net, ORCID: 0000-0002-4708-2846.

Extended Abstract

This article analyzes the role of the Cairo Conference of 1921 as the stage of Britain's imperialist policies in the Middle East back then. The research examines the way in which the fictionality was concealed predominantly in the establishment of Iraq and Syria, two volatile countries of the region. In this framework, the argument of the article is that the claim of the founding power alien to the region is based on propaganda. In order to demonstrate and provide examples to that a critical reading of the primary and secondary sources of the alien founding power is referred to.

The term Middle East or the Near East as was used then, was given its shape in the first quarter of the 20th Century through a design which included a series of faits accomplis as well. At the target of this design, was the most dramatic ending of the hundreds of years lasted order maintained by then the dismantling Ottoman Empire among the people of the Middle East. The concepts and mechanisms of this constructed alien system included milestones like the Cairo Conference of 1921 and the creation of "client-states" in a few years time. While the National Oath was being defended against the European victors in Turkey, the Near East remained outside these borders and in an unstable equilibrium. In this context, the Cairo Conference of 1921 and the plannings of British soldiers, diplomats and political officers like T.E. Lawrence, Gertrude Bell, Martin Sykes and Arnold Wilson moved into the center of developments. However, efforts of re-designing the region, starting with Iraq was first shattered in this country and the colonial rule in Iraq would reach to the brink of collapse before it lasted for a decade.

The article perpetuates the discussion through giving weight to the actor (reportings shaped by the initiatives, contacts, i.e.) within the context of actor-structure relationship. Because, it was seen that the authorization of actors had reached boundaries to have a vast effect in performances carried out in the name of Britain. The Cairo Conference which aimed at materializing the thoughts regarding the region that was convened between 12-30 March, 1921 through bringing together around 40 top officials with various titles from Colonial Secretary Winston Churchill to High Commissioner in Iraq, Percy Cox, including Martin Sykes, Arnold Wilson, Gertrude Bell and T. E. Lawrence who were after the popular British culture of "glory hunting" provides examples to that as well.

Starting of Faisal rule in Iraq in the month of August following the Cairo Conference was reassuring for Britain. However, Britain was unable to prevent the opposition in Iraq to add on its strength dramatically in a few years. At this stage, examining the errors which were the harvest of policies set out in the Cairo Conference did not suit Britain's book as it had nothing much than its stubbornness left in hand.

The visit of Faisal to London in November 1927, at a time he had felt the pressure of nationalists in any passing day increasingly made this outlook clear. As was included in the agenda during this visit, another agreement was drafted with the objective of ensuring Iraq's joining the League of Nations in the month of December same year as an independent and self-sufficient state. Although the nationalists who had aimed at signing a more advantageous agreement with Britain would have to wait some time after that too, the path of developments was rather crystallized. Against this background, whilst white dominions in blood relation with Britain continued on their path, London would not be interested in anything more than placing its policies of exacerbating the dualities and divisions towards its other colonies into the Near East as well.

In this setting, the designs of Gertrude Bell with which she was only interested to a secondary degree as to how these related to the realities of the region seemed like providing a good start to perpetuate the British imperialism in its civilian disguise. Despite the fact that the policies to create an Iraqi monarchy led by Faisal that were never adopted by the Iraqis were on their way to collapse, shortly afterwards, in accordance with the existing illusion, supporting such an artificial monarchy to the point it could last turned to a preference. Although the desk-bound plans fell to pieces one by one while this period was tried to be prolonged with agreements on spheres of influence, Britain continued to use the possible advantage in the region dragged in a chronic lack of resistance against instability and volatilities caused by systematic blows on its various fault lines.

Giriş

Bu makale, 1921 Kahire Konferansı'nın Orta Doğu'nun o zamanki Britanya emperyalist anlayışına göre tasarlanmasındaki rolünü tartışmaktadır. Araştırma, ağırlıklı Irak ve Suriye gibi bölgenin çalkantılı iki büyük ülkesinin kuruluşundaki, anılan konferans kapsamında sergilenmiş olan kurgusallığın nasıl gizlendiği sorusuyla ilgilidir. Bu çerçevede makalenin savı, bölgeye yabancı kurucu gücün iddiasının propagandaya dayandığıdır. Bunu ortaya koymak için ise söz konusu yabancı kurucu gücün birincil ve ikincil kaynaklarının eleştirel okumasına başvurulmakta, bu çerçevede siyasi propagandanın göz önündekini gizleme ve farklı gösterme yöntemlerini ortaya çıkartmak amaçlanmaktadır.

Bölge, onu kontrol altına almayı tasarlayanlar için ekonomik ve stratejik üstünlük sağlayacak unsurlarla dolu görülmüş, 1902 yılına kadar önceye gidecek şekilde petrol şirketlerinin hükümetleri de yönetimlerine davet ederek ortadaki çıkar pastasını büyütme çalışmalarını gibi hususlar,¹ işgalci güçlerin karar alma mekanizmalarına devamlı surette etki etmiş durumdadır. Bu noktalar hatırdaki tutulmakla birlikte, burada amaç, Orta Doğu'da kurulan düzenin çelişkilerinin izini, ağırlıklı Britanya'nın müdahalelerine ve T.E. Lawrence, Gertrude Bell, Martin Sykes ve Arnold Wilson gibi kimi çok öne çıkmış, kimi ise nispeten daha geride kalmış ancak hepsi de aynı iştihakla çalışmış siyasi ajanlarının, asker ve diplomatlarının faaliyetlerine bakarak sürmek, böylelikle bu emperyalist gücün zihin haritasındaki işaretleri daha dar bir odakta berraklaştırmaktır.

Makale tartışmayı, siyasi olaylardaki aktör-yapı ilişkisi içinde ağırlığı aktöre vererek (inisiyatiflere göre şekillenen raporlamalar, temaslar vb.) aktarmaktadır. Çünkü ele alınan dönemde aktörlerin yetkilendirilmesinin Britanya adına gerçekleştirilenlerin üzerinde geniş bir etki yaratan boyutlara ulaştığı görülmektedir.² Nitekim 12-30 Mart 1921 tarihleri arasında düzenlenen Kahire Konferansı, Koloniler Bakanı Winston Churchill'den, Irak Yüksek Komiseri Percy Cox'a, muhtelif unvanları olan ve bir o kadar da dönemin Britanya kültüründe yer edinmiş "şöhret avcılığı-nam salma" (glory hunting)³ peşinde olan Gertrude Bell'den, T. E. Lawrence'a 40 kadar üst düzey İngiliz görevliyi, bölgeye ilişkin tasarıların somutlaştırılması amacıyla bir araya getirmiş olmasıyla bunun tam bir örneğidir.

Osmanlı İmparatorluğu Irak'ı, Birinci Dünya Savaşı'nın bittiği düşünülen bir anda karşılaştığı ilk işgal sonucunda kaybetmiştir. Irak'ta bunu izleyen dönemde, Britanya'nın dayatmalarının hızlandırdığı siyasi, coğrafi ve inanç çekişmelerin belirginleştiği görülmektedir. Nitekim ülkede geleneksel yönetim yanlıları ile Arap milliyetçisi ve/veya yurtseverlik esaslı tam bağımsız ya da himaye altında ulus-devlet kurmayı amaçlayan aydınların çekişmesi siyasi ayrılıkları oluştururken, İslam tarihi içinde her zaman var olmuş, Sünni ve Şii inanç farklılıkları da bu kez daha kışkırtıcı bir biçimde tabloya yerleştirilmek üzereydi. Irak coğrafyasında bu ayrılıklar, kuzeyde Musul eyaletine hâkim haldeki Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılık fikri ve Bağdat'ın karma nüfus yapısı ile, Necef ve Kerbela şehirlerindeki Şii etkinin yarattığı sahnelerde berraklaşmıştı.

1918 Ekimi'ndeki Mondros Mütarekesi'nden, Paris (Barış) Konferansı'na ve 1920 Mayıs'ında Milletler Cemiyeti'nin Irak'ta verdiği İngiliz mandası kararına⁴ kadar geçen on sekiz aylık süre zarfında Irak'ta tasarımlarını iyice ele alan Britanya, ortada daha herhangi bir şekilde Irak ulusu olmadığı, ancak, ülkenin ilk defa bir kimlik kazandığı propagandasını yürütüyordu. Böyle bir propagandanın Britanyalı yönetici ve subay kadrosunun ön yargı ve ırkçı düşünceler kümesinden beslendiği açıktı. İddia oydu ki, Britanya'nın Irak'taki varlığı, çıkar peşindeki yozlaşmış Irak'lı politikacılar karşısında yol gösterici olacak fedakârlıklarla doluydu. Bir yandan da şehirleşmiş Irak nüfusu genel olarak mantık dışı ve saldırgan olarak resmediliyordu. '*Son olarak, Irak*

¹ Marcus Samuel'in 1902 yılında Britanya hükümetini sahibi olduğu "Shell Transport and Trading Company"nin yönetim kuruluna davet etmesi ile başlayan bu süreç için bkz. G. Gareth Jones, "The British Government and the Oil Companies 1912-1924: The Search for an Oil Policy", *The Historical Journal*, Vol. 20, No. 3 (Sep., 1977), 647-648.

² Aktörlerin yetkilendirilmesinin kaçınılmazlığı ve icra üzerindeki etkileri hakkında bkz. Arthur Lupia, "Delegation of Power: Agency Theory", *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Ed. Neil J. Smelser ve Paul B. Baltes, Cilt 5, Oxford: Elsevier Science Ltd., 2001, 3375-3377.

³ Bununla bağlantılı olarak, "savaş için aranan" kitlelere empoze edilen, spor ve centilmenliğin bütünleşmiş hali olarak sunulan şövalyelik fikrinin saldırganlığı ve saldırganın aranıp bulunması olarak dönem kültüründe edindiği yer dikkat çekicidir. Yusuf Turan Çetiner, *Mitlerden Gerçeğe Büyük Savaş: 19. Yüzyıl Emperyalizminde Son Perde*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020. 483-491.

⁴ Paris'te 30 Ocak 1919 tarihinde kararlaştırılan Irak için manda düzeninin uygulanması, Britanya tarafından 1920 yılı Nisan ayında düzenlenen San Remo konferansında kabul edilmiş, 5 Mayıs'ta Bağdat'ta ilan edilmiştir. Toby Dodge, *Inventing Iraq, The Failure of Nation Building and a History Denied*, NY: Columbia University Press, 2003, 22.

*toplumunun umutsuz vaziyette, birbirine duydukları nefretin üstesinden gelemeyecek karşıt dinsel ve etnik gruplara bölündüğü düşünülüyordu.*⁵

Hayal edilen Irak bu iken, hiç kuşkusuz böyle bir yapının, belirgin ayrılıklardan çok yakınlıkların hâkim olduğu, bir halklar ailesinin devam edegelen yaşamı olarak tanımlanması için birçok neden vardı. Irak, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme çabaları içinde de başından beri yer alıyordu. 1908-1912 yılları arasında Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na katılan Iraklı temsilciler parlamenter düzenin yapıcılığını bir ilerleme hamlesi olarak arkalarına alabilmiş, önce Balkan Savaşlarının insani yıkımı ve bunun hemen akabinde, Birinci Dünya Savaşı'nın kısıkaçları kapanmadan geçen birkaç yıl zarfında geleceğe daha olumlu bakar hale gelebilmişlerdi. Bu düzenin bir istikrarsızlık tablosuna dönüşmesi, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarına bağlı olarak ortaya çıkmıştı. 1917 Ekim Devrimi ve antiemperyalizm hareketleri Orta Doğu ve Irak'a da adım adım ulaşıırken, farklı özgürlükçü akımlar kimi yerde fikir zenginliğine, kimi yerde fikir karmaşasına eklenmişse de, Irak hiç de Britanya küçümsemesinin muhatabı olacak halde değildi.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Iraklı aydınlar arasındaki milliyetçi akımların Britanya başta olmak üzere Müttefikler tarafından artan bir biçimde kurcalanması Irak'ta tarihi hızlandırmaya başladı. Yunan ezoterizminin etkisiyle Mezopotamya diye adlandırdığı Irak'ı Afganistan'a ve Hindistan'a uzanan çıkar alanlarının başlangıcı olarak gördüğünden, 1802 yılında Bağdat'ta bir konsolosluk da açarak görünürlüğünü artırdığı bölgeye yerleşme çabalarına hiç fasıla vermeyen Britanya için "beklenen fırsat" ise, Birinci Dünya Savaşı'nın tozu dumanı dağılırken ortaya çıkacaktı.

Britanya'nın Birinci Dünya Savaşı Sonunda Bağdat ve Musul'u İşgali

1914'te Britanya kuvvetleri ilk olarak Şattularap'taki el-Fao'ya çıkarma yaptılar ve buradan Basra'ya yöneldiler. Hedefleri stratejik ve tarihsel öneme sahip olan Bağdat'tı. Ancak ilerleyişleri engelsiz değildi. 29 Nisan 1916 ayında Kutt'ül-Amare'deki Britanya garnizonu 140 gün süren kuşatma sonunda Osmanlılara teslim olacaktı. Britanya bununla beraber savaşı sürdürdü, 11 Mart 1917'de Bağdat'a, 15 Kasım 1918'de ise Musul'a girdi.⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın çatışmalarının Osmanlı İmparatorluğu açısından Mondros Mütarekesi ile sona ermesinin ardından galip devletler, o dönem kullanılan ifade ile Yakın (Orta) Doğu'daki çıkarlarının düzenlenmesi konusuna tekrar döneceklerdi. Bu ortamda Britanya ve Fransa Orta Doğu'da kaldığı yerden devam etmek isterlerken, hareket noktalarının ilk olarak Fransız diplomat François Georges-Picot ve İngiliz subay Mark Sykes'in istihbarat çalışmalarını ortak noktada buluşturan 16 Mayıs 1916 tarihli Sykes-Picot Antlaşması olabileceğini düşünmüşlerdi. Arap milliyetçiliği tarihinin ilk yazarlarından, kendisi de Britanya'nın Filistin manda idaresi bürokrasisinde çalışmış George Antonius'un şok edici bir belge olarak nitelediği bu anlaşmaya ilişkin ifadeleri burada iyi bir özet vermektedir: *"Bu sadece harisliğin en kötüsünün, yani hırsın şüpheyle ittifak içine girip, aptallığa götürmesinin değil; aynı zamanda sahtekârlığın da ağız açık bırakacak kadar öne çıkan bir örneğidir."*⁷

Söz konusu plan, Orta Doğu'yu Türkiye topraklarının bir bölümü de dâhil olmak üzere İngiliz ve Fransızların bir kısmı ayrı, bir kısmı da birleşik olmak üzere yönetim ve etki sahalarına ayırıyordu. Ancak, Britanya açısından, bölgede stratejik değeri artık iyice anlaşılan petrolün varlığı, Siyonizm hareketi ve özellikle Mısır ve Irak'ta kontrolü zorlaşan Arap milliyetçiliği ile Britanya Hükümeti'nin iç siyaset kaygılarıyla, bu plan yerini daha geniş bir stratejinin oluşturulma çalışmalarına bırakacaktı. Sykes-Picot Antlaşması'nın, gelişmelerin çok hızlı cereyan ettiği bölgede, Britanya ve Fransa'nın 8 Kasım 1918 tarihinde ilan ettikleri "Suriye ve Mezopotamya'daki İngiliz-Fransız Ortak Amaçlarına İlişkin Ortak Bildiri"ye de zemin hazırladığı düşünülürse, Britanya'nın siyaset yapıcılarına telkinlerde bulunan ünlü İngiliz ajan/bölge uzmanları Gertrude Bell ve T.E. Lawrence'ın da bu Antlaşmayı uzun zaman göz önünde tuttıkları söylenmelidir. Nitekim Fransa ve Büyük Britanya'nın *"uzun zaman Türklerin baskısı altında yaşamış halkları nihai ve tam özgürlüğe kavuşturmak ve yetkilerini yerel halkların kullandıkları özgür inisiyatifler ve seçimlerden alan milli hükümetleri ve idareleri kurmak... bu niyetin izlenmesi için Suriye ve Mezopotamya'da yerel hükümetler kurulmasını teşvik etmek ve buna yardım etmek üzere anlaşmışları"*⁸

⁵ Dodge, *Inventing Iraq*, 64.

⁶ Cemal Kemal, "Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi", *Atatürk Yolu Dergisi*, 40, (Kasım 2007), 651, 661.

⁷ Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans, The Great War in the Middle East, 1914-1920*, London: Allen Lane, 2015, 285.

⁸ Peter Jackson, "Great Britain in French Policy Conceptions at the Paris Peace Conference, 1919", *Diplomacy & Statecraft*, Vol. 30, Issue 2, (2019), 372. Tam metin için bkz. "Anglo-French Joint Statement of Aims in Syria and Mesopotamia", *The New York Times*, 8 Kasım 1918, https://www.lib.byu.edu/index.php/Anglo-French_Joint_Statement_of_Aims_in_Syria_and_Mesopotamia. Erişim 18 Ekim 2020.

gibi ifadelerle doldurulmuş bu Ortak Bildiri o zamana kadar Britanya'nın Fransa ile birlikte gözettikleri amaç ve buna ulaşmak için emperyal ajanlarının sürdürdükleri propagandanın da bir özetini sağlamaktadır.

Kuşkusuz, Britanya açısından Sykes-Picot Antlaşması, Temmuz 1915 ile Ocak 1916 arasında Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiser Henry McMahon ve Mekke Şerifi Hüseyin arasında teati edilen ve Arap ayaklanması karşılığında Osmanlı İmparatorluğu Arabistan topraklarının bağımsızlığının tanınması sözünün verildiği mektuplar sonucunda elde edilen siyasi ve askerî pozisyonun korunması hesaplarıyla da ele alınacaktı. Nitekim İngiliz Yüksek Komiser McMahon, Sykes-Picot Antlaşması'nı duyduktan sonra, Dışişleri Bakanlığı'nı uyarmak ihtiyacı hissederek, "şu anda anlaşmanın açıklanmasının bütün taraflarla olan ilişkilerimize zarar verebileceğini ve muhtemelen bunların bir kısmında tutum değişikliğine yol açabileceğini hissediyorum... Bu harekete geçmesini umduğumuz, ancak Fransa'nın dahline şüphe ile bakan Şerif Hüseyin'de de ters bir kanaate yol açabilir"⁹ görüşünü iletcekti.

Bu arada, Şerif Hüseyin'in Britanya ve Fransa arasındaki paylaşımlardan, Fransa'ya düşenlerin bir kısmına kendi hesabına itirazları olacaktı. Sykes ve Picot'un Fransa'ya bıraktığı Şam, Humus, Hama ve Halep, McMahon-Şerif Hüseyin mektuplaşmasında zaten Fransa'ya bırakılacağı belirtilmiş sahil şeridi içinde açıklanabilirdi. Ancak Şerif Hüseyin bunu Arabistan'ın bir parçası olarak nitelendirmiş, daha sonra kendisinin Britanya, Britanya'nın da Fransa ile iyi ilişkiler sürdürmesi için bundaki ısrarını bir kenara bırakan bir pozisyon benimsemişti. Anlaşma üzerindeki gölgelerin kalkmaya başlamasıyla Şerif Hüseyin'in de Fransa'ya bu şehirlerin verileceğinin kesinleştiğini görmesi, onun bu defa Britanya'yı emrivakiler ve kötü niyetle hareket etmekle suçlamasına neden olacaktı.¹⁰

Bu kıyı şeridinin güneyindeki topraklar konusu da bir başka mesele olacaktı. Fransa Akka'ya kadar uzanan şeridi de alıyordu. Britanya-Fransız ortak egemenlik alanı Gazze'ye kadar uzanıyor, sadece Britanya'nın Hayfa ve Akka arasındaki çevrilmiş bölgesi bunun dışında bırakılıyordu. Gazze'nin güneyinde, Mısır'a kadar uzanan bütün topraklar ise İngiliz nüfuz bölgesi oluyordu. Böylelikle, bu tahsisatlar Filistin topraklarının tamamını kapsıyordu.¹¹

Bağdat, Kerbela, Necef ve Basra arasındaki topraklardan, Basra Körfezi'nin altına kadar uzanan şeridin Britanya'ya verilecek olması da Şerif Hüseyin'in tepkisiyle karşılaşacaktı. McMahon-Şerif Hüseyin mutabakatı önce Bağdat vilayetinin Britanya'ya ücret karşılığında geçici olarak bırakılabileceğini öngörmüşken, devam eden mektuplaşmalar sonucunda meselenin çözümünün sonraya bırakılması kararlaştırılmıştı. Sykes-Picot Antlaşması'yla birlikte Britanya'nın hemen harekete geçmesi Şerif Hüseyin tarafından erkenci bir tutum olarak görülecekti.

Sykes, Bell ve Lawrence, hedefleri ortak, ancak bunlara ulaşmak için farklı reçeteleri olan İngiliz emperyalistleriydiler. Bell, Sykes-Picot Antlaşması'ndan hemen sonra, Britanya ve Fransız nüfuz alanlarının yönetiminin seçilmiş bir konseyde olması, konseyin Şam'da toplanması, ayrıca kimin ne rol oynayacağını açıkça belirtmese de, Britanya ve Fransa'ya bırakılan bölgeler ile uluslararası ortak sömürge idaresinde olacak bölgelerin temsilcilerinin, Arap prensleri, Hicaz Kralı, İbn Suud vs. temsilcileri dâhil burada yer almasını tavsiye eden bir rapor hazırlamıştı. Lawrence ise Sykes-Picot'un absürd sınırlar oluştururken Suriyelilerin kendi hükümetlerinin olması talebini, neticede karşılaşılan durumdan on bin kat daha tercihe şayan görürken, daha sonra bu görüşlerini esaslı biçimde revize edecekti. Lawrence, bunun "aptalca" bir fikir olduğunu, Britanya'nın ancak kendi yanında savaşan halklara kaderlerini tayin etme izni verebileceğini öne sürecek ve kaderlerini tayin hakkı yolunda "Mezopotamya Arapları gibi bize karşı savaşmış halklar bizden hiçbir şey haketmiyorlar"¹² diyecekti.

Aslında, Gertrude Bell'in de Araplara kendi kaderlerini tayin hakkı tanınmasına Lawrence kadar uzak olduğu ortadaydı. Britanya'nın I. Dünya Savaşı'nın son safhalarında Bağdat'a girmesi ve Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından Musul'u oldu-bittiyle işgalini Bell, 1 Kasım 1918 tarihinde aşağıdaki gerekçeye dayandırarak not edecekti:

⁹ Jonathan Schner, *The Balfour Declaration*, London: Bloomsbury Publishing, 2011, 80.

¹⁰ Bu şehirlerin kurulması vaat edilen Arap devletine bırakılmasının Arap milliyetçileri tarafından ayaklanma için şart koşulmuş olduğu, Şerif Hüseyin'i bu durumun da sıkıştırdığı belirtilmektedir. Isaiah Friedman, "The McMahon-Hussein Correspondence and the Question of Palestine", *Journal of Contemporary History*, Vol. 5, No. 2 (1970), 105, 107.

¹¹ J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, Vol. II, NJ: D. Van Nostrand Co., Inc., 1956, 18-22.

¹² Hurewitz, *Diplomacy*, 83.

“Savaş burada durdu. –Türklerin ateşkesinin resmi duyurusu bize ulaştı. Bu inanılmayacak bir şey. Birliklerimizin bu gece Türklerin terk ettiği ve kontrolü sağlayacak bir güç olmadığı takdirde yağma ve katliamın olacağı korkusunu duyduğum Musul’da olacağına inanıyorum. Meslektaşlarımdan biriyle birlikte bu ülkenin idaresinin nasıl olacağı konusunda, geçen dört yıl boyunca yapılan her şey hakkında genel bir fikir verecek, insanların bunları bilmesini sağlayacak bir kitapçık hazırlıyorum... Kabilelerin pasifleştirilmesi konusundaki kısmı daha yeni bitirdim.”¹³

Bell’in “kabilelerin pasifleştirilmesi” konusunu Osmanlı güçlerinin bir uygulaması olarak anlattığı da burada açıklanmalıdır. Ona göre bu uygulama, İmparatorluğa yakın kabilelerin daha fazla desteklenmesi, Sünni geleneğin eğitim dâhil, idari alanda güçlendirilmesi gibi aslında ayrımcı ve kabileleri birbirine düşürücü olması amaçlanan bir idare taktiği idi. Ancak, Britanya’nın bütün bölgeye, hatta Millî Mücadele dönemi Türkiye’sinde Kürt nüfusu Millî Mücadele güçlerinden ayırıştırma ve açıkça bir Türk-Kürt çatışması çıkarma çabalarına bakıldığında,¹⁴ bu tip bir anlatımın gerçeklerin ters-yüz edildiği bir savaş dönemi propagandası olduğu söylenmelidir.

Irak’taki Mondros Mütarekesi sonrası duruma dönersek, Bell, Irak’ın fiilen işgalinden bir yıl sonra yazdığı 30 Kasım 1919 tarihli notunda, Irak’ın savaş sonrası durumu içinde Osmanlı İmparatorluğu’nun sivil ve askerî mirasının halen devam eden etkilerini aşağıdaki gibi açıklıyordu:

“Burada ben olmadığım dönemde Konstantinopol’den dönmüş eski milletvekilleri, Türk ordusundaki eski askerler ve Bağdat’ı aldığımızda oradan kaçanlardan oluşan birçok adam var. Bunlar genellikle ya duygusal olarak Türk yanlısı ya da ileri derecede Arap milliyetçileri. Bu ikinci grupla gerçek bir uzlaşma burada sivil bir hükümet kurup Araplara idarede daha sorumlu bir yer verene kadar mümkün olmayacak ve bu da Türkiye ile barış yapılmasını bekleyecektir...”¹⁵

Bununla birlikte, açıkça görülmektedir ki, Britanya, Irak ve Osmanlı İmparatorluğu’na karşı izleyeceği tutumu çok önceden belirlemişti. O tarihte İngiliz Savaş Kabinesi’nin bir alt komitesi olan Doğu Komitesi’ne başkanlık eden Lord Curzon 24 Nisan 1918’de Komite’ye Osmanlı İmparatorluğu’nun Orta Doğu’dan tamamen çekildiği bir senaryonun çalışılması talimatını vermişti. Buna göre, mümkün olduğunca Araplardan oluşan bir kadrosu olacak yerel bir Müslüman idaresinde, ancak Britanya güdümlü “Arap çehreli bir devlet” (*a state with an ‘Arab façade’*) kurulacak, bunun sembolik yetkilere sahip başkanının ise Sör McMahon’un verdiği teminatlara karşın Şerif Hüseyin olması lüzumu bulunmayacaktı.

Doğu Komitesi’nin bir diğer toplantısında ise, Britanya Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord Robert Cecil bir başka gerekçe öne sürüyor, yerel halkın bakış açısına göre bölgeyi en iyi yönetebileceklerin kendileri olduğu konusunda neredeyse şüphe olmadığını, dolayısıyla bunu kendilerinin yapması gerektiğini belirtiyordu. Sonuçta, Komite’nin görüşlerini 18 Haziran 1918 tarihinde özetleyen Lord Curzon’un McMahon-Şerif Hüseyin mutabakatından uzaklaşmamış olması ilginçtir. Curzon burada, İngiliz Hükümeti’nin Arap bağımsızlığını sağlamaya ve Hicaz ayaklanmasının başında verilen sözleri tutmaya kararlı olduğunu; savaştan sonra Filistin ve Irak’ın (Basra dışında) veya Suriye’nin yabancı ya da Avrupalı bir güç tarafından daimi surette işgaline onay vermeyeceğini; bu bölgelerin yerel halklara ait kalacağını ve Arap ülkelerine yapılacak dış müdahalelerin yardım ve koruma ile sınırlı kalacağını kaydediyordu.¹⁶

¹³ Elizabeth Burgoyne, *Gertrude Bell, From Her Personal Papers 1914-1926*, London: Ernest Benn Ltd., 1961, 98.

¹⁴ Review of the Civil Administration of Mesopotamia, 3 Aralık 1920, hazırlayan, Gertrude Bell, London: HMSO, 1920., 29-30; 103. <https://archive.org/details/reviewofciviladm00iraqrch>. Erişim 1 Şubat 2020. Mısır Sefer Birliği Komutanı General Allenby ve Mezopotamya Başkomutanlığı’nın görevlendirmesiyle, Halep, Musul, Süleymaniye, Revanduz, İstanbul, Antep, Mardin, Diyarbakır ve Malatya arasında keşif ve kışkırtma faaliyetleriyle birkaç yıl boyunca mekik dokuyan İngiliz Binbaşı Noel’in faaliyetleri için bkz. 68, 70-71. Binbaşı Noel’in, “Kürdistan ya da Ermenistan olarak değişik biçimlerde bilinen ülkenin geleceğinin, Paris Konferansı’nda kararlaştırılması gereken bir mesele olduğu” notu için aynı kaynakta, 69.

¹⁵ Burgoyne, *Gertrude Bell*, 121.

¹⁶ Schneer, *The Balfour*, 84.

1918 Britanya-Fransa Bildirisi'nden 1919 Paris Konferansı'na

Irak'ta Koloni Modellerinin Gözden Geçirilmesi

1919 Paris "Barış" Konferansı'na¹⁷ da katılacak olan Bell, Şubat ayında İngiliz Dışişlerine "Self-Determination in Mesopotamia" [Mezopotamya'da Kendi Kaderini Tayin Hakkı] başlıklı uzun bir andıç göndererek, 8 Kasım 1918 tarihinde imzalanan (tarafaların Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olan ülkelerin tam ve nihai bağımsızlığını ve Suriye ve Irak'da demokratik hükümetlerin kurulmasını sağlamak hususunda anlaşmalarını içeren) Britanya-Fransa Bildirisi'ne yol haritası vermiş olan önerilerinden ve Britanya'nın söz konusu bildiriye nasıl değerlendirmesi konusundaki görüşlerinden bahsedecekti. Bell bunu Britanya-Fransa Bildirisi'nin ilanının, başka bir yerde siyasi anlamı ne olursa olsun, Irak açısından, en iyi ifadesiyle esefle karşılanan bir gereksinim olduğu nitelimesiyle açıklıyordu.

Bell'e göre, bildirinin ortaya çıkması öncesinde, savaşın başarıyla sonuçlandırılmasına tanık olan "Mezopotamya" halkı, ülkenin Britanya'nın kontrolünde kalacağından emin ve bir bütün olarak, silahların gücüyle alınan kararı kabul etmekten memnundu. Bildiri, neredeyse herkes tarafından endişeyle karşılanan diğer olasılıkların yolunu açarken, daha az istikrarlı ve fanatik unsurların siyasi entrikasına fırsat vermişti. Bildiri'nin yayınlanmasının, halkın sükûneti bakımından arzu edilmeyen bir kısım kişilerin Mütareke koşulları uyarınca Bağdat'a dönmelerinin hemen akabine denk geldiğini öne süren Bell şöyle devam ediyordu:

"Hatırlanması gerekir ki, Türk taraftarlıkları iyi bilindiğinden Bağdat'ta kalmaya kalkışmamış, Türk sivil ve askerî hizmetinde olan ve işgalin ardından Türklerden yana tavır almış, İttihat ve Terakki'nin (Türkiye'nin Büyük Britanya'ya karşı savaşa girmesinden doğrudan sorumlu olan Parti) faal üyeleri ve diğer Arap ırkından adamlar Kasım başlarında Musul'dan geldiler. Bunların çoğu süratle İngiliz karşıtı propagandaya başladılar... Bildiri'nin etkisi hiç kuşkusuz Şerif Faysal'ın bağımsız bir Arap Devleti'nin temsilcisi olarak Paris Konferansı'na gittiğine dair Reuters'de çıkan haberlerle arttı... Er ya da geç, Hamdi Paçacı ve Cafer Ebu Timmen gibi hırsları yükselmiş adamlar altında bir milliyetçi partinin hayata geçirileceğine kuşku duyulmamakta; son gelişmelerle de bunun doğuşu yaklaşmış bulunmaktadır."¹⁸

İngiliz Yüksek Komiser Wilson da Bildiri'nin, iki ülke arasındaki paylaşım mutabakatına dayalı olarak oluşturduğu Irak'la ilgili tasarılar aşağıdaki şekilde karşı çıkarken, Londra'ya kendi formülünü sunuyor ve Britanya'nın tek başına ülkede gelişmelere hâkim olabileceğini, Iraklı Arapların da Britanya himayesinde kalmaya istekli olduklarını öne sürüyordu. Wilson, Bağdat'ın amatör siyasetçilerinin aksine, ortalama Arap'ın işlerin adil bir biçimde ele alınacağı ve materyal ve ahlaki ilerlemesinin Büyük Britanya'nın kanatları altında olacağı bir gelecek gördüğünü ve Britanya'nın etkin denetimi bırakması halinde ulusal birliğini kazanacağını değil, kaybedeceğini düşündüğünü savunuyor ve şunları da ekliyordu:

"8 Kasım tarihli Britanya-Fransa Bildirisi'nin, Mezopotamya'ya gönderme yaptığı kadarıyla, bizi Sir Henry McMahon'ın Şerif Hüseyin'e verdiği ilk güvencelerdeki kadar büyük güçlükler içine sokması olasılığının bulunduğu kanaatimi kayda geçirmedim takdirde, görevimi yapıyor olmayacağım... Bildiri bizi bugüne kadar burada uzak durmayı başardığımız diplomatik samimiyetsizliklere anında dâhil etmekte ve bir ulusun kaderini denetim altında tutmak için en az uygun olanların eline potansiyel bir silah vermektedir. Mezopotamya ve Arabistan'ın geri kalanı arasında siyasi, ırksal ya da bir başka bağlantının neredeyse hiç mevcut olmadığını vurgulamak istiyorum... Mezopotamya Arapları, bu Araplar ister Suriye'den ister Hicaz'dan gelsin, yabancı Arapların kendi işlerine karışmalarına müsamaha göstermeyeceklerdir..."¹⁹

¹⁷ Savaş sonunda, altı ay süreyle mağlup tarafların mümkün olabilecek en ağır şekilde cezalandırılması amacıyla yalnızca galiplerin katıldığı bir dizi toplantı olarak düzenlenmiş, sonuçta mağluplara yalnızca bu toplantıların sonuçlarının tebliğ edildiği Paris'teki düzenlemelerin ne "konferans", ne de "barış" kelimeleri ile tanımlanmaması gerektiği bugün bir düşünce egzersiziyle anlaşılabilir. Bununla birlikte, bu toplantıya değinilen en güncel çalışmalarda dahi "Paris Barış Konferansı" ifadesinin ısrarla kullanılmaya devam edilmesi dikkatlerden kaçmamalıdır. Biz ise bunu "Paris Konferansı" olarak belirteceğiz.

¹⁸ Burgoyne, *Gertrude Bell*, 105-106. Ne gariptir, ya da hiç değil! Bayan Bell, Mütareke dönemi aralanırken ipleri eline alma girişimine uygun taşları döşemeye, "büyük suç" İttihat ve Terakki'nin üzerine atarak başlamayı da ihmal etmiyordu. Türkiye'de de maalesef zemin bulabilmiş bu savaş dönemi artığı propaganda karşısında Cengizer, "*Balkan Harplerinde de Birinci Cihan Harbinde de Trablusgarp'da olduğu gibi Osmanlıların üzerine geliniyor, ilk ateş yine Osmanlılara açılıyor. Savaşı başlatan, Osmanlıları Balkanlar'dan atmak amacıyla birleşmiş Balkan Ligi'dir*" demektedir. Konuyu kapsamlı bir biçimde alan makale için bkz., Altay Cengizer, "Tüm Zamanlar İçin Kayırılan Elem: Eski Avrupa Sona Eerken İmparatorluk İçin Direnen Jön Türkler", *Doğu-Batı*, Ekim 2008, Sayı 46, 38.

¹⁹ Burgoyne, *Gertrude Bell*, 104-105.

Yüksek Komiser Wilson Bildiri'yi, Orta Doğu genelinde, “*daha sonraki yıllarda, Ermenilerin de çektikleri cezanın*” müsebbibi olarak nitelediği, kışkırtılarak denetim alınabileceği öngörülen milliyetçilikler üzerine kurulu olması nedeniyle de şiddetle eleştiriyordu. Wilson bu konuda Bildiri'nin, Britanya'nın Filistin'de Yahudilerin bir yurt (a national home) elde etmelerini kolaylaştıracağına dair Balfour Bildirisi ile de - Filistin'de Arapların buna razı olması mümkün olmayacağından - tezat teşkil ettiğini vurguluyordu. Yerel halkların idaresi altında yaşayacakları millî hükümetin şekline ilişkin olarak kendi kaderlerini tayin hakkını kullanacakları sözünü eleştiren Wilson, bunun doğal olarak, mandacı güçlerden Fransa ya da Büyük Britanya'yı seçme konusunda “özgür” olunmasını veya hürriyetlerinin herhangi bir manda biçimiyle kısıtlanmasını isteyip istenmediğinin beyan edilmesini de ima ettiğini belirtiyordu. Britanya-Fransa Bildirisini Yahudilere Filistin'de bir yurt vaadi konusundaki Kasım 1917 tarihli Balfour Bildirisi ile de uygunsuzluk içinde gören Wilson, eleştirilerini olabildiğince sert bir biçimde noktalyordu:

“Fiiliyata dökülmesi, Müttefik Kuvvetlere Başkan Wilson tarafından zorla empoze edilen bildirinin ilanı feci bir hataydı: Ermeniler, Asuriler, Keldani ve Suriye Hristiyanları arasında ne Müttefiklerin ne ABD'nin yardım edeceği iştiaklara yol açtı, sonraki yıllarda da, Ermenilerin Hristiyanlığa ve ABD'ye duydukları güven sonucunda çektikleri cezayı hafifletmek için bu güçler herhangi bir şey yapmadılar. O zaman da haliyle Byron'dan [Romantik akımın İngiliz şairi, Lord Byron'ın ünlü hiciv eseri 'Don Juan'daki satırlarla] şunları söyleyebilirler—“Frenklere özgürlük konusunda güvenmem, onların alan ve satan bir kralları vardır [Trust not for freedom to the Franks—They have a king who buys and sells].”²⁰

Gertrude Bel'in de hem Sykes-Picot Antlaşması'nı hem de Balfour Bildirisi'ni güvensizlikle karşılayanlar arasında olduğunu görüyoruz. Nitekim Bell, Arap Bürosu'nun [Kahire'deki İngiliz İstihbaratı] eski Başkanı Gilbert Clayton'a gönderdiği bir mektupta, “*ülkemizdekiler açıklama yapmasalar, sahada olan bizlerin işleri ne kadar kolaylaşacaktır*” diyecekti. Bell'in 1918 yılı Ocak ayında Clayton'a gönderdiği mektupta yazdığı, “*Yahudilere Filistin'in verilmesi bize her zaman gerçekleşmesi olanaksız bir öneri gibi gelmiştir. Bunun gerçekleştirilebileceğine inanmıyorum—şahsen, mümkün olan her fırsatta söylediğim gibi, bunu istemiyorum... Yahudileri duygusal olarak memnun etmek için akla gelebilecek her türlü siyasi değerlendirmeyi, bu arada nüfusun büyük bir çoğunluğunun dileklerini bir tarafa atmak zorunda kalacaksınız*”²¹ ifadeleri dikkat çekicidir.

Bell'in bundan kısa bir süre sonra Faysal ve Lawrence gibi “sahnenin tüm aktörleriyle” katıldığı Paris Konferansı, Milletler Cemiyeti'nin kurulmasına da ev sahipliği yapacaktı. Paris Konferansı'nda Britanya ve Fransa'nın yakın gelecekte uygulayacakları manda düzeninin çerçevesi aşağıda bir kısmı yer alan 22. Madde ile çizilecekti:

“Son savaşın neticesi olarak, daha önce kendilerini idare eden devletlerin egemenlikleri altında artık bulunmayan ve çağdaş dünyanın güç koşulları dolayısıyla kendi başlarına ayakta duramayan halkların yaşadığı sömürge (koloni) ve bölgeler için, bu halkların refah ve kalkınmasının uygarlığın kutsal bir emaneti olduğu ve bu emanetin gayretleri ile ilgili güvenliğin sözleşmede yer alması gerektiği ilkesi uygulanmalıdır.

Bu ilkeye pratik kazandırmanın en iyi yöntemi, bu halkların vesayetinin, kaynakları, tecrübeleri ya da coğrafi konumları dolayısıyla bu sorumluluğu en iyi üstlenebilecek ve bunu kabul etmeye istekli, ilerlemiş milletlere emanet edilmesi olup, bu vesayet manda yönetimleri olarak Milletler Cemiyeti tarafından yürütülmelidir.

Manda'nın şekli, halkların gelişmişlik düzeyine, topraklarının coğrafi durumuna, ekonomik şartlarına ve diğer benzer durumlarına göre değişmelidir...”²²

Aslında tarif edilenin, Britanya'nın Fransa ile birlikte Orta Doğu'daki yerleşme planlarından başka bir şey olmadığı açıktı. Buna göre, çoktan altyapısı tamamlanarak son birkaç yıldır sahada da uygulanmakta olan planlar için hukuki meşruiyet ve tanımlar da peşi sıra geliyordu. Bir diğer ifadeyle, ne vesayet altına verilecek halklar, ne bu vesayetın tayin edileceği sınırlar ne de bunu üstelenecek “ilerlemiş milletlerin” hangileri olduğuna dair kararlar çoktan verilmişti.

Diğer taraftan, Paris Konferansı devam ederken, bölge hakkında yapılan bir oturuma katılan Irak'taki İngiliz Yüksek Komiseri Wilson, galiplerin düzenlemelerinin bilgisizce yapıldığını şu sözlerle ifade ediyordu:

²⁰ Burgoyne, *Gertrude Bell*, 103.

²¹ Georgina Howel, *The Daughter of the Dessert*, London: Pan Macmillan, 2007, 383.

²² Milletler Cemiyeti Sözleşmesi, Madde 22, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp. Erişim 6 Aralık 2020.

"Batı Arabistan konusunda hem sivil hem de askerî uzmanlar hazır bulunuyorlarsa da, o da Bayan Bell olan biri dışında hiçbiri Irak, Necit ya da, açıkça İran hakkında ilk elden bilgi sahibi değildi. Irak'ta Şii çoğunluğun mevcudiyeti bir "uzman" tarafından hayal gücümün bir ürünü olarak rahatlıkla inkâr edildi ve Bayan Bell ile ben, ne askerlerin ne de Dışişleri Bakanlığı'nın heyetlerini, Musul Vilayeti'nde çok Kürt olduğu ve sorun çıkaracak gibi oldukları, İbn Suud'un ciddi şekilde hesaplaşılacak bir güç olduğu, ya da, sorunlarımızdan Arap Bürosu'nun heveslilerinin ileri sürdüğü yollarla kurtulunamayacağı konularında ikna etmenin imkânsız olduğunu gördük."²³

Wilson'dan gelen itirazlar burada durmuyordu. Britanya'nın Irak'ta tek başına nüfuzunu artırmasının ve kalıcı hale gelmesinin destekçisi olduğu kadar, Fransa'ya pay verilmesinden, Irak'ın algılanışına ve nasıl yönetileceğine kadar temel konularda çekinceler açıklayan İngiliz Wilson bölgeyi Basra Körfezi'nin ortasına alarak İngiliz Hindistan'ı ile birleştirme düşüncesini de yanlış buluyordu. Yüksek Komiser ayrıca Arabistan'ın bağımsız bir varlık olduğunun, eğitilmiş azınlık için yabancı bir düşünce arz etmemekle birlikte, Irak'ın bağımsız bir ulus olması fikrinin coğrafi, ekonomik ya da ırksal olarak homojenlik göstermeyen ülke için pek az şekillendiğini kaydediyordu. Wilson, bu manzara karşısında "Mezopotamya"nın bir ulus devlet haline getirilemeyeceğini şu şekilde belirtiyordu:

"Basra'da ayrılıkçı eğilimler güçlü; Musul vilayetinin ekonomik kaynaklarından bir aşamada elde edilmesi umulan gelirler olmadan Basra ve Bağdat vilayetlerinin otonom bir devlet olarak bağımsızlığını sürdürmesi pek de beklenmemekteydi. Hal böyle iken, Musul vilayetinde yaşayanların dörtte üçü Arap değil, sekizde beşi Kürt, sekizde biri de Hristiyan ve Yezidilerdi. Kürt sorunu çözülemez durumdaydı. Kabileler dağınık ve başına buyruk, liderleri ortak politikasız ve yalnızca kendilerini Arap hâkimiyeti altına sokacak herhangi bir hükûmete muhalefet konusunda mutabıktılar... Basra ve Bağdat vilayetlerinin basit Arapları ise Necef ve Kerbela dini liderliğinin - yükselen kurtuluş dalgasının önünü kesmek isteyen ruhanî tiranlar - etkisi altındadır."²⁴

Wilson'ın, İngilizlere karşı Osmanlı İmparatorluğu'na destek veren Şii dinî liderleri bu kesimin hareketi gerçekte sömürge düzeni karşıtı olmasına karşın hedef göstermeye devam ettiği gözden kaçmamalıdır. Dolayısıyla, Wilson'un tahlillerinin Londra'nın bütün politikalarını onaylamasa da, İngiliz emperyalizminin ilerletilmesi yönünde katkı sağlama amacından ayrılmadığı söylenmelidir. Ancak, Irak'ta inşa edilmeye çalışılan düzenin başarılı olamayacağı yönündeki öngörülerini kısa bir süre sonra başlayacak ayaklanmalarla doğrulanacaktır.

Britanya'nın Irak'a Yerleşmesi ve Direniş Hareketleri

İngiliz Yüksek Komiser Wilson'dan 1918-1920 arasında Bağdat'taki görevi sırasında istenilen, bölgede İngilizlerin Hindistan'da uyguladıklarına benzer bir yönetim kurmasıydı. Ancak, İngilizlerin yönetimi devretme vaadine inanan Arap milliyetçilerinin gidişatın böyle olmadığını görerek tepkilerini sertleştirmeye başlaması bir taraftan, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı asker ve bürokratların huzursuzluğu diğer taraftan yeni düzen ile çatışmanın unsurları süratle ortaya çıkıyordu. Sosyal ahenk de neredeyse ortadan kalkmış durumdaydı. Kabileler eski haklarını isterken kontrol altına alınmaları olanaksızdı. Tüccarlar, adil bir mevzuat ve bunun uygulanması güvencesini, şehirlerdeki idare birimleri sağlık ve eğitim gibi halkın temel ihtiyaçlarının savaşın yıkımlarının onarılacak şekilde karşılanmasını, toprak ağaları topraklarının garanti edilmesini, yol ve su kanalları inşa edilmesini talep ediyorlardı. Necef ve Kerbela gibi kutsal şehirler ise dini taleplerin de eklenmesiyle kaynıyordu. Bölgenin en büyük kabileleri olan Anayzah, Şammar ve daha çok Irak'ta bulunan Cubur kabileleri arasındaki iç savaş da buna eklenmişti. Britanya'nın bu tablo içinde dengeyi kurması ve adaleti dağıtması, bölgenin zora başvurularak tek bir kalıba dökülmesine engel olacak doku uyumsuzluğu ve meseleye daha çok emperyal yönetim tekniklerini etkinlikle uygulamak çabasıyla bakmaktan ibaret yaklaşımı nedeniyle mümkün değildi.

"İngiliz varlığı, Sünnilerin yeni gelenleri Hilafet'in rahatsız edici idari uygulamalarının bir örneğini ortaya koyar bulduklarından; bazı Şii unsurların onları kâfir olarak gördüklerinden ve kuzeydeki çok sayıda Kürdün, diğerleriyle birlikte, onların daha etkin ve hırçın vergi toplama yöntemlerinden içerlemesi dolayısıyla genel olarak sevilmiyordu."²⁵ Irak'ta 1918-1919 arasında sömürge karşıtı üç güçlü halk örgütü de varlık göstermeye

²³ Alıntının görüldüğü yer, Burgoyne, *Gertrude Bell*, 110-111.

²⁴ Alıntının görüldüğü yer, Pat Walsh, *Forgotten Aspects of Ireland's Great War on Turkey*, Belfast: Athol Books, 2009, 341. Walsh, Birinci Dünya Savaşı'nda Britanya'nın sömürgelerinden topladığı askerlerle tam bir emperyalist savaş yürütmüş olduğu gerçeğini Çanakkale'de 4.000'den fazla İrlandalı'nın ölmesi kapsamında tartışan güçlü bir çalışma ortaya koymuştur.

²⁵ R.M. Douglas, "Did Britain Use Chemical Weapons in Mandatory Iraq?", *The Journal of Modern History*, Vol. 81, No. 4 (December 2009), 867.

başlamıştı. Necef'te kurulan Cemiyetü'n Nahdatu'l-İslamiyye'nin (İslami Uyanış Cemiyeti) ulemadan, gazetecilere, toprak sahiplerine ve kabile liderlerine kadar geniş bir çevreden farklı kesimleri bir araya getirmişti. Cemiyet, bir İngiliz görevliye yapılan saldırıda başı çekerek, Kerbela'da geniş bir isyan hareketi başlatmaya çalışacaktı. Bu ortamda el Cemiyet'ul-Vataniyyatu'l-İslamiyye (Vatansever İslamî Cemiyet) halkı genel bir direnişe yöneltmek için kurulacaktı. Bağdat'ta ise 1919 yılı Şubat ayında Sünni öğretmenlerin, kamu görevlilerinin, Sünni ve Şii ulemanın ve Iraklı subayların kurdukları üçüncü direniş cemiyeti Harasu'l-İstiklâl (İstiklâl Muhafızları) üçüncü direniş cemiyeti olarak bunlara ekleniyordu. İstiklâl Muhafızları Kerbela, Necef, Kut ve Hilla'da da örgütleniyordu.²⁶

Bu üç örgütün önderliğinde İngiliz mandacılığına karşı şiddetli bir direniş örgütleyecek Iraklıların bağımsızlık taleplerini, ilk önce açıkça dile getirmiş oldukları görülmektedir. Bunun ise Wilson tarafından "bir avuç, nankör siyasetçi"nin talebi olarak nitelenerek sertlikle reddedilmesini Kerbela'lı İmam Şirazi'nin oğlu Mirza Muhammed Rıza'nın, Necef ve Kerbela'da halkı İngilizlere karşı cihada çağırması izleyecekti. 1920 Temmuz'unda Musul'da başlayan ayaklanma Fırat vadisi boyunca güneye doğru ilerleyecek, uzun süredir zaten özerk olan güney kabileleri onlara süratle katılacaktı. Üç ay süren ayaklanma dönemi sonunda İngilizlerin Kraliyet Hava Kuvvetleri Bağdat'ı bombalayacak, Hindistan ve İran'dan bazı birlikler bölgeye kaydırılacaktı. İngiliz birlikleri, ölü ve kaybolanlarla birlikte 877 kayıp verirken, 1919-1920 işgal idaresi bütçesinin 35 milyon Pound'dan bir yıl sonra 32 milyon Pound'a düşmesi direnişin Britanya'ya maliyetinin bir göstergesiydi.²⁷

1921 Kahire Konferansı ve Gertrude Bell'in Desteklediği Politikanın Seçilmesi

Es-Savratu'l-Arabiyyatu'l-Irakkiyatu'l Kübrâ (Büyük Arap Irak Devrimi) diye adlandırılan ve Sünni ve Şii güçleri ciddi bir ittifak içine sokan 1920 ayaklanmalarının son derece kanlı bir biçimde bastırıldığı, bunun İngilizlere hem paraya hem de insan gücüne mal olduğu Irak'ta iktidar için Sünni Araplar seçilecek, Şiiler politika sahnesinden uzaklaştırılacaktı. Bu kararın uygulanmasında izlenen yol haritası, bundan sonra sırasıyla, Milletler Cemiyeti ve manda düzenlemeleri ve 1921 Kahire Konferansı kapsamında çizilecekti.

İngiliz siyasi memur Bell ve Yüksek Komiser Wilson arasında derinleşen görüş ayrılıkları, Wilson'ın yerini 1920 yılı Ekim ayında Yüksek Komiser Percy Cox'un alması ve bundan sonra Bell ve ekibinin hareket tarzının benimsenmesiyle sonuçlanacaktı. O zamana kadar İngiliz Dışişleri ve Hindistan Bakanlıkları arasında Irak'ta ne yapılacağı konusunda farklı görüşler hâkimdi. Bunlar üzerinde durulmasını kaçınılmaz kılan nedenlerin başında, İngiliz Hindistan Bakanlığı'nın, Dışişleri Bakanlığı'nın Mekke Şerifi Hüseyin'i desteklemesiyle birlikte Müslüman unsurların sahneye daha fazla çıkışının Hindistan Müslümanları arasında istikrarsızlığa neden olabileceği endişesi gelmekteydi. Hindistan Bakanlığı Şerif Hüseyin'in rakibi İbn Suud'u destekliyor, Irak'ın idaresi konusunda da eskiden bölgede görevliyken Irak Yüksek Komiserliğine getirilen Wilson'ın görüşlerini onaylıyordu.²⁸

İki bakanlık arasındaki çekişme, o zaman için, Dışişleri Bakanlığının tercihleri kabul edilerek Şerif Hüseyin'in desteklenmeye devam edilmesi kararıyla sona erecekti. Başbakan Lloyd George da İngiliz İmparatorluğu'nun sınırlarının Basra ve Bağdat'ta bitmesini istemiyor, Musul'un büyük fırsatlar barındıran, zengin petrol kaynaklarına sahip bir bölge olduğunu söylüyordu. Londra, Musul'u Fransız etkisine bırakmaya da niyetli değildi.

Britanya'nın, Milletler Cemiyeti'yle yaratılan meşruiyeti de arkasına alarak, Orta Doğu Bölgesinde Fransa ile ortak ve doğrudan çıkar alanlarını oluşturma yolundaki kararlılığı 1920 yılı sonunda, 3 Aralık 1920 tarihinde yapılan bir başka ikili temel belge olan "Suriye-Lübnan, Filistin ve Mezopotamya Mandaları ile İlgili Bazı Konularda Fransız-İngiliz Sözleşmesi" (Franco-British Convention on Certain Points Connected With The Mandates For Syria And The Lebanon, Palestine And Mesopotamia) ile iyice ortaya çıkacaktı.²⁹ Söz konusu Sözleşme bölgenin Sykes-Picot Antlaşması'ndan sonra ikinci paylaşım planıydı. Değişiklik, yalnızca kullanılan terminolojinin "manda sınırlarının belirlenmesi" halini almasıydı.

²⁶ Helen Chaplin Metz, Mark Lewis, "Ch. 1, Historical Setting", *Iraq a Country Study*, Ed. Helen Chaplin Metz, Department of the Army, Washington, 1990, 4th ed., 33-34.

²⁷ Douglas, *Did Britain Use*, 868.

²⁸ Robert Lacey, *The Kingdom*, London: Hutchinson, 1981, 144.

²⁹ British Parliamentary Command Papers, Misc. No. 4., (1921). "Franco-British Convention on Certain Points Connected with the Mandates for Syria and the Lebanon, Palestine and Mesopotamia", *The American Journal of International Law*, Vol. 16, No. 3, Jul., 1922, 122-126. <https://www.jstor.org/stable/2213236>. Erişim: 4 Nisan 2020.

Irak'ta bu ortamda politika arayışını hızlandıran Britanya, 12 Mart 1921 tarihinde Kahire'de Koloniler Bakanı Winston Churchill tarafından 40 uzmanın katılımıyla düzenlenen Kahire Konferansı ile hazırlanan stratejiyi devreye sokacaktı. Kahire Konferansı'nın, izleyen on yıllarda Orta Doğu'nun siyasi ortamı ve aktörleri arasındaki çok az değişiklikte bölgenin 20. yüzyıldaki yapısını belirlediği yaygın kanaattir.³⁰ Konferansın Irak açısından önemi, Irak'ta hanedanlığın kurulması amacıyla Mekke Şerifi Hüseyin'in oğullarından Faysal'ın Irak'a getirilmesiyle başlayan İngiliz planının süratle uygulanmasıdır.

Kahire Konferansı'nın mimarı olarak gösterilen ve Churchill'in bir araya getirdiği uzmanlar arasındaki tek kadın siyasi memur olan Gertrude Bell'in konferans günlerinde aldığı bir not ya da gönderdiği bir mesaj bulunmamaktadır. Ancak Bell, 25 Mart 1921 tarihli bir mektubunda, konferansın hazırlıklarıyla birlikte sürdüğü iki hafta zarfında bir yılda yapılabilecekten daha çok iş yapıldığını; Irak'ta kurdukları geçici yönetimin başındaki Nakîb, Abdurrahman el-Gîlanî ve yerini almaya istekli oğlu Seyyid Talib'i gerekirse devre dışı bırakacaklarını ifade ederken şunları yazıyordu: "*Kesin bir programla gelen benim ve Sör Percy'nin çantalarımızdan çıkanın, Dışişleri Bakanı'nın beraberinde getirdiği ile aynı olması ise hiç de tercihe şayan olmayan bir durum değildi. Şimdi Bağdat'a Nakîb'i köşeye sıkıştırmak ve Seyyid Talib'i umutlarının yalnızca kendisiyle sınırlı olacak bir hayal kırıklığı ile sonuçlanacağı konusunda ikna edilebilecek haldeyse, ikna etmeye dönüyoruz. Mevcut milliyetçi akımı yanımıza alacağımızdan emin ve başarı konusunda şüphesizim.*"³¹

Kuşkusuz, Britanya Orta Doğu'daki düzenlemelerine hız vermeye çalışırken, Türkiye'nin Millî Mücadelesi'nin Yunan işgali karşısındaki seyrini de yakından izliyordu. Buradan çıkardığı sonucun ise "elinin çabuk tutma kararı" olduğu söylenebilir. Nitekim 12 Mart tarihinde başlayan Kahire Konferansı, 6-10 Ocak 1921 tarihleri arasında Yunan kuvvetlerinin Eskişehir ve Afyon yönünde ilerleme amacıyla yaptıkları saldırının I. İnönü Zaferi'yle durdurulmasının sonrasına; 23-31 Mart tarihleri arasında da, dört-beş günde Eskişehir'i bir ay içinde de Ankara'yı alarak Türk Ordusu'nu mutlaka yenmek amacıyla giriştikleri saldırının taarruz çıkış hatlarına kadar geri atılmasıyla sonuçlanan II. İnönü Zaferi'nin hemen öncesine denk geliyordu.³²

Dolayısıyla, Türkiye ve Britanya arasında bir anlaşma imzalanarak Irak'ın konumuna dair korkuların sona erdirilebileceği Konferansı'nın sonuçları arasındaydı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve Sovyet Rusya arasında 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Dostluk Antlaşması bu korkuların bir başka kaynağıydı. Bu ortamda, 12 Ekim 1921 tarihinde Britanya Savaş Bakanlığı, Hükümet'e, Irak'taki İngiliz çıkarlarına yönelik tehdidin Türkiye'den kaynaklanabileceği, buna karşı bir dostluk anlaşması ile ön alınması tavsiyesini, "*öyle görülmektedir ki, muhtemel düşmanlar arasında, Milliyetçi Türkiye'nin olması en güçlü ihtimaldir. Ona saldırma izni vermemizin, ülkede gösterdiğimiz bütün çabaların heba olması bir yana, muhtemel bir felaket ve kesin bir prestij kaybı ile sonuçlanması riski ile karşı karşıya olduğumuz ortadadır. Bu nedenle tek çözüm olarak, Ankara'nın Irak'a saldırmasını önlemek ve bunun için de Türkiye ile bütüncül bir dostluk anlaşmasını hızla yapmak gibi gözükmektedir*"³³ değerlendirmesiyle kaydedecekti.

Ancak, Britanya'nın denetim çabalarına karşın Irak'taki durumun kontrolünün gittikçe güçleştiği de bir vakıydı. Nitekim Britanya tarafından Ürdün'le birlikte Irak'ta da ihdas olunan Haşimi soyundan hanedanların idaresi, nüfusunun %95'i Sünni olan Ürdün'de sürdürülebilirken, Irak'taki Şiiler ve Kürtler gibi taleplerini güç kullanarak da elde etme eğilimindeki farklı etnik ve dini grupların varlığı, aşağıda açıklanacağı üzere Faysal idaresinin beklenildiği gibi şekillenmesini güçleştirecekti.

³⁰ 1970'li yıllar itibarıyla açılan İngiliz arşivlerinin incelemesine dayanan çalışmalar bu görüşü desteklemektedir. Kahire Konferansı'nı merkezine alan bir çalışma olarak, bkz., Aaron S. Klieman, *Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1970.

³¹ Burgoyne, *Gertrude Bell*, 211.

İngiliz ajan Bell'in Irak'ta kurulan geçici yönetimin başına getirdiği, bir taraftan da raporlarında pek de saygılı olmayan ifadelerle "köşeye sıkıştıracağı" söylediği Nakîb konusunda kısa bir açıklama yapmak gerekirse, Nakîb'lik, köklü bir geleneğe bağlı olarak, bu unvanı taşıyanlara tartışmasız bir saygınlık kazandırıyordu. Nakîbü'l-Eşraf da Ehl-i Bey'te mensuptu. Abbasi Halifeliği döneminde oluşturulmuş, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de gelişmeye devam eden, Padişahların kılıç kuşatılması görevinin de verildiği, Nakîb'lik, Nikâbet ya da Nakîbü'l-Eşraflık hakkında kapsamlı bir çalışma olarak bkz. Murat Sarıçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakîbü'l-Eşraflık Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

³² Hamza Eroğlu, "İsmet İnönü ve I. ve II. İnönü Muharebelerinin İçerde ve Dışarda Etkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: II / Kasım 1985 / Sayı: 4, 70, 76, 78.

³³ The National Archives, UK, Memorandum By the Secretary of State For War, 12 October 1921, CAB/24/128, http://nationalarchives.gov.uk/documentsonline/details-result.asp?queryType=1&resultcount=1&Edoc_Id=8054311. Erişim 14 Mart 2012.

12-30 Mart 1921 tarihleri arasında toplanan Kahire Konferansı'nda yapılan planlamalar kısa bir süre zarfında yukarıdaki tabloya ulaşmış olsa da, konferansın çıkış noktası ve yapılan tasarımlar arasında bir süre daha zamana dayananlar da yok değildir. Bunların açıklamasından önce, Konferansın cereyan ediş tarzı hakkında aşağıdaki birkaç husus vurgulanabilir.

Konferans, Yüksek Komiser Percy Cox'un açıklamalarına göre, kendisinin Bağdat'ta son beş ayda vuku bulan gelişmeler ve bu çerçevede Nakîb Abdurrahman el-Gîlanî'nin hükûmeti kurmak üzere davet edilmesi hususunda verdiği bilgiler ile başlamış, Cox, artık gecikmeksizin yeni bir idarenin geçici Devlet Konseyi'ni kuracağını açıklaması gerektiğini belirtmişti. Ancak soru, bu idarenin başına kimin getirileceğiydi. Bağdat Nakîbi, oğlu Seyyid Talib, Şeyh Muammer, hatta Osmanlı Sultanı'nın bir akrabası dahi gündem gelmişse de bunlardan vazgeçmişti. Cox dahi, Britanya'nın ön ayak olmasıyla daha önce 11 Kasım 1920'de kurulan Arap Devlet Şurası'nın başına getirmiş olduğu el-Gîlanî'nin göstermelik hükûmetiyle fazla bir yere varılamayacağını farkındaydı.³⁴

Bu görüşmeler sürerken zihinlerde Şerif Hüseyin ve Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiser McMahan arasında 1915-1916 yıllarında yürütülen ve Britanya'nın desteği ile Arap ayaklanmasına önyak olan McMahan-Hüseyin mektuplaşması vardı.³⁵ Dolayısıyla katılımcılar, Şerif Hüseyin'in bir oğlu üzerinde mutabık kaldılar. Faysal, Hüseyin'in küçük oğlu olmasına rağmen, Arap ayaklanmasına katılmış ve müttefik kuvvetlerde Allenby'in idaresinde görev yapmış olması nedeniyle tanınıyordu. Zaten Faysal'ın 1920 yılında birkaç ay sürdükten sonra Fransa'nın müdahalesi ile sona eren Şam'da tahta çıkarılma girişimi arkasında da bu vardı.

Şam deneyimi olumsuz sonuçlandıktan sonra boşta kalan Faysal'ın üzerinde, daha ağırkanlı bulunan Abdullah'a nazaran oydaşma sağlanacaktı. Churchill'e göre Faysal, gerek İbn Suud'un saldırılarına karşı koymakla uğraşan babası Hüseyin'in, gerek ağabeyi Abdullah'ın Transürdün'deki konumu için Britanya'dan alacağı yardımları düşünerek uygun şekilde davranacaktı. Şerif Hüseyin ve Faysal'ın ağabeyi Abdullah da uyumlu olmaya devam edeceklerdi.³⁶ Churchill kararı Londra'ya bildirirken Şerif'in oğlu Faysal'ın tercih edilmesini "*Şerif'in oğlu Faysal, en iyi ve en ucuz çözüm umudu olarak görüldü*" sözleriyle açıklayacaktı.³⁷ Gertrude Bell'in biyografisini yazan Wallach, bunu ifade ederken, "*Hiç şaşırılmamalı ki; toplantılar neredeyse plana harfiyen uygun geçti. Faysal'a yeni Arap devletinin kralı olarak gözlerini diken de, Basra, Bağdat ve Musul vilayetlerini dâhil etmek ve Şii, Sünni ve Kürtleri kapsamak için mücadeleye eden de ve Irak etrafına kumlar üzerinde sınırları çizen de o idi. Bütün gözlerinde canlandırdıkları şekillenmeye başlıyordu*" demektedir.³⁸

Bell ve Lawrence, konferansın ilerleyen oturumlarında, Faysal'ın Irak'a getirilmesine meşruiyet kazandıracak yol konusunu kararlaştıracaklardı. Buna göre, o zaman Londra'ya dönmüş bulunan Faysal'ın, Hz. Muhammed'in soyundan olmasına vurgu yapılacak, Londra'dan Mekke'ye gidecek olan Faysal'ın, burada Irak halkından davet aldığı ilan edilecek, İngiliz ve Arap sempaticianların desteği "kartopu" gibi gelecekti. Bell bu planı yerel idarecilerle çoktan tartışmış ve işlerliği konusunda fikirlerini almıştı. Konferansın kararları arasında bu husus, "*siyasi şartlar içerisinde, Mezopotamya için Şerif sülalesinden bir hükümdarın seçilmesi gerekliliği yer almakta olup, en uygun hükümdar Emir Faysal olacaktır. Majestelerinin Hükûmeti tarafından tamamen anlaşıldığı üzere, Faysal atanamayacak, ancak Mezopotamya halkı tarafından seçilmesi gerekecektir. Aynı zamanda öyle hissedilmektedir ki, kendisi ülkede fiilen mevcut olmadığı takdirde, yerel adayların faaliyetleri sonucu, talepleri karşısında olumsuz hükümler yürütülebilecektir*"³⁹ denilerek belirtilmiştir.

³⁴ Peter Sluglett, *Britain in Iraq: Contriving King and Country, 1914-1932*, NY: Columbia University Press, 2007, 35.

³⁵ 14 Temmuz 1915 ve 10 Mart 1916 arasında teati edilen on mektubun yayımlandığı yer, Jewish Virtual Library, Pre-State Israel: The Hussein-McMahon Correspondence (July 15-August 1916), <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-hussein-mcmahon-correspondence-july-1915-august-1916>. Erişim 21 Haziran 2021. Buradaki 9 numaralı, Şerif Hüseyin'in McMahon'a 18 Şubat 1916 tarihinde gönderdiği mektupta, Şerif Hüseyin McMahon'a, bir oğlunu Suriye'ye gönderdiğini, diğerini ise Medine'ye göndermeye çalıştıklarını hatırlatarak, bunlara gerekli olan silah ve mühimmat ile aynı ve nakdi yardım taleplerini sıralamaktadır.

³⁶ Janet Wallach, *Desert Queen*, London: Weidenfeld&Nicolson, 1996, 297.

³⁷ Wallach, *Desert*, 297.

³⁸ Wallach, *Desert*, 297-298.

³⁹ The National Archives, UK, Report on Middle East Conference Held in Cairo and Jerusalem, March 12th to 30th, 1921, CAB/24/126/23, http://nationalarchives.gov.uk/documentsonline/details-result.asp?queryType=1&resultcount=1&Edoc_Id=8054034. 4. Erişim 1 Şubat 2012. Araştırmacıların Kahire Konferansı'nın geneline dair önemli bilgilere erişebilecekleri bu raporun 6 numaralı "Mezopotomya: Siyasi" başlıklı ekinde Albay Lawrence'ın Faysal'ın ihtiyaç duyulan aktif ve ilham verici bir ilk hükümdar olacağı; Abdullah içinse "*tembel ve hiçbir surette ağırhği yoktur*" değerlendirmelerine de yer verilmektedir. Söz konusu ek, Lawrence ve Bell'in Şerif propagandasının sonuç verecek yegâne pan-Arap propagandası olacağı ve menfaatlerinin bunu potansiyel bir düşman olarak

Konferansın Musul ile ilgili kısmında Churchill bu bölge için otonomi önerecekti. Ona göre, Musul'un, Türkler ve Araplar arasında bir tampon bölge olması, buranın Irak'taki idarenin baş gösterebilecek baskısından da korunması uygun olacaktı. Bell, Musul'un yalnız petrol kaynaklarına değil, "Mezopotamya'yı besleyen zengin toprakları ile, ekmek sepeti" özelliğine de sahip olduğunu söyleyerek buna karşı çıkacaktı. Bir iddiası da bölgenin Şii çoğunluğunu dengeleyecek Sünni nüfusa süratle ihtiyaç duyduğuydu. Kürtlerin altı ay içinde Arap idaresine katılmak isteyeceğini söyleyen Bell'e Lawrence itiraz ederek, bunun yapılmaması gerektiğinde ısrarcı olacaktı. Konunun o zaman için Yüksek Komiserin gözetiminde bırakılmasına karar verilecekti.

İlginçtir ki, Irak'ı Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparan Britanya, bu ülkenin kendi bütünlüğünü koruması için de ısrarcı olmuyor, bunun için de ikinci büyük etnik grup olan Kürtleri gözüne kestiriyordu. Bu bölgelerin İngiliz Yüksek Komiser'e doğrudan bağlı olması ve Irak'tan ayrı tutulması formülü geliştirilirken, bunun "*Kürt birliklerini İngiliz subaylar tarafından devşirmek için*"⁴⁰ avantajlı olacağı planları yapılıyordu. Aynı planlar tamamen Araplardan oluşacak bir ordu kurulması ve Asurilerin de askere alınmasına dair tasarıları da içeriyordu.

Konferans'ta Arap liderlere yapılacak yıllık ödemeler de gündeme gelecek, Irak ve Filistin arasındaki yolun geçtiği, ayrıca havaalanlarının olduğu çölün kontrolünü tutan Fahd Bey'e 36.000; Şerif Hüseyin'e 100.000; daha önce 60.000 alan İbn Suud'a ise Şerif Hüseyin'e karşı yürüttüğü savaşı durdurması, Irak'ın güneyindeki Şemmar kabilesiyle barış yapması ve Kuveyt Emirliği'ni tehditten kaçınması şartıyla bu defa 100.000 Pound ödeme yapılacaktı. İngiltere, halen Hicaz'da krallığını ilan ederek oğlu Ali ile hüküm süren Hüseyin'i açgözlü ve otokratik bir tiran olarak tanımlamaya başlamış olup, bundan dört yıl sonra da İbn Suud tarafından Hicaz'dan çıkartılmasına, diğer hesapların da sonucu olarak sessiz kalacaktı.⁴¹

Konferans'da, Britanya'yı zora sokmaya başlayan Irak'taki askerî mevcudun azaltılması, kara ordusunun Arap ordusuyla ikame edilmesi, bunların zırhlı araçlarla takviyesi ayrıca hava gücünün muhafazası da karara bağlanacaktı. Churchill, Balfour Bildirisi'ne destek vermeye devam ederken, Filistin'in kaderi belirsiz kalacaktı.⁴²

Kahire Konferansı'nın Sonuçlarına İlk Tepkiler

Konferansı izleyen günlerde öncelikle Britanya'nın desteğiyle Irak Hükûmeti Başkanlığına kısa bir süre önce getirilmiş, Arap milliyetçisi bir Nakîb olan Abdurrahman el-Gîlanî'nin muhalefetiyle karşılaşılacaktı. Bağımsızlık düşüncesinde, yaşlı bir figür olan Nakîb el-Gîlanî, Irak'ın başına dışarıdan bir yönetici getirilmesine ve bu çerçevede Faysal'a şiddetle karşı çıkacak, tahta çıkartılma düşüncesine de yanaşmayacaktı. Yaşlı Nakîb'in oğlu Seyyid Talib'in ise, Irak Emirliği için istekli olduğu anlaşılıyordu. Irak'lı ileri gelenler Suriye'de 1920 yılında tahta çıkartılan, ancak birkaç ay sonra Fransa'nın askerî müdahalesine karşı koyamadan tahtı bırakan Mekke Şerifi Hüseyin'in oğullarından-kaçışının ardından Britanya tarafından Mekke'ye yerleştirilip burada "Irak halkının talep ettiği"-Faysal'ın Irak hanedanlığına getirilmesine şiddetle karşı çıkıyor, Talib'i iktidarda görmek istiyorlardı.⁴³

Bu arada, Abdullah, kardeşi Faysal'ın Suriye tahtından indirilmesine karşı topladığı kuvvetle harekete geçmeye kalkışmış, ancak, Sömürgeler Bakanı Winston Churchill'in, Ürdün'ün kuruluşunda gönderme yapılagelen "çay partisinde" Fransa'nın gücü ve Britanya ile bu ülke arasındaki denge açıklanarak bu kararından vazgeçirilmiş ve gösterdiği uyum karşılığında, Transüdü'n kendisine bırakılmıştı. Faysal ve Abdullah arasındaki dinamikler konusunda da birkaç söz söylemek gerekirse, Faysal 1920 Aralık ayında Irak Krallığı teklifi karşısında, önce kendisinden yaşça büyük Abdullah'a bunun önerilmesi gerektiğini belirtmişti. Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon'da aynı görüşteydi. Ancak yukarıda açıklanan nedenlerle, Bell ve Lawrence'ın araya girmesi ile Faysal ön plana çıkacaktı. Faysal 23 Ağustos 1921'de Irak tahtına çıkartıldığında Bell, ABD Maslahatgüzârına "Onu omuzlarımızda taşıdık" diyecekti.⁴⁴

Faysal, Kahire Konferansı'nın mimarı olarak gösterilen ve Churchill'le konferansta çalışan tek kadın siyasi memur olan Gertrude Bell'in arkadaşlığını kazanmıştı. Lawrence da kendisinden yaş ve tecrübe olarak ileride olan Bell'in o dönemde daha fazla etkisi altındaydı. Ancak Lawrence, fikirlerini değiştirecekti. Bell'in tarihsel Osmanlı

değil, kendi kullanacakları şekle çevirmeyi gerektirdiği konusunda hemfikir olduklarını da kaydetmektedir. Report on Middle East Conference, 40-41.

⁴⁰ The National Archives, UK, Report on Middle East Conference, 5.

⁴¹ The National Archives, UK, Report on Middle East Conference, 10-11.

⁴² The National Archives, UK, Report on Middle East Conference, 97, 116.

⁴³ Burgoyne, *Gertrude Bell*, 212-213.

⁴⁴ Kenneth Fieldhouse, *Western Imperialism in the Middle East*, Oxford: Oxford University Press, 2006, 90-91.

vilayetleri, Bağdat, Basra ve Musul'u birleştiren Irak vizyonunu da son derece sert bir biçimde eleştiri konusu edecek olan Lawrence'a göre Bell'in, kişiler ya da vaziyetler hakkındaki muhakemesi iyi değildi. Dahası, "her zaman en yakınında kim varsa onun etkisinin 'kölesi' olurdu. Görüşlerini, ister Wilson veya Cox olsun, hizmeti altında olduklarınınkilerle uyumlu hale getirmeye meyilliydi. Siyasi içgüdüleri belirsizdi: örneğin, isyanın doğurduğu tehlikeyi hafife aldı ve 1920 ayaklanmasının arefesindeyken, İngiliz askerî güçlerinin komutanlarını tatile çıkmaları için cesaretlendirdi."⁴⁵ Bell, bazılarının göre, yabancı bir kralı buraya getirmeye karşı çıkan birçok kişinin tavsiyesini de kolayca unuttu ve Basra'nın özerklik talebini bir kenara itmekten çekinmedi. Iraklı kadınları bunun için cesaretlendirse de, kendi başını örtmemesi bile, örtünmemiş bir kadınla bir araya gelmeyen yüksek düzeydeki Şii din adamlarıyla konuşamaması onu siyaseten zayıflattı.⁴⁶

Bell'in, istikrarsız bir Orta Doğu'nun ortasındaki istikrarsız bir Irak'ın mimarı olarak bazı sorumlulukları olduğu kanaati de bu değerlendirmeler arasında yer almaktadır. Bir taraftan da Bell'in "görevinin güçlüğü" teslim edilirken, içinde bulunduğu ortam "Hindistan Bakanlığı'nın Orta Doğu'da büyük bir Britanya İmparatorluğu; veya yeni bir Osmanlı İmparatorluğu; ya da geniş bir bağımsızlığı olan Arabist bir devlet veya halifelik fantezileri dışında bir olanak mevcut değildi. Fransa, İran, Türkiye, ortaya çıkan Suudi Arabistan ve Bolşevik Rusya'nın tehditlerini ve çıkarlarını dikkate almalıydı. Bu nedendir ki, sınırların çizilmesine gerek olursa da, daha sonra Irak, Kuveyt ve İran arasında bu sınırları nereye koyduysa sorunların ortaya çıkmasını önlemek güç olacaktı" ⁴⁷ denilerek tanımlanmaktadır. Öte yandan, Bell'in Irak dışından bir Arap olan Faysal'a destek vererek Irak'ta tahta çıkartılmasını sağlaması, Irak'ta ister Sünni, ister Şii olsun herhangi bir Arap liderin ülkeyi idaresi altında birleştirmede benzer zorluklarla karşılaşacağı görüşünde olanlarca yanlış bulunmamaktadır. Bu görüştekiler, Irak monarşisi kanlı bir biçimde sona erdirilmiş olsa da, Ürdün'de Faysal'ın kardeşinin krallığının devam etmesine bakarak da bunu doğrulamaktadır.

Musul'da %90'ından fazlası bağımsızlık isteyen Kürtlerin mevcudiyetine rağmen, Irak'ın ya da Kürtlerin yararına olacak bir çözüm formülü üzerinde durmadan ve ortaya çıkacak çekişmelere gözlerini kapayıp, yalnızca petrol ve İngiliz çıkarlarını göz önünde tutarak hareket ettiği, Bell'e yöneltilen bir başka eleştiridir. Bell, Irak için zemini yeterince güçlü olmayan, ne Britanya'ya amaçladığı yararları sağlayacak güçte, ne de sömürge düzeninin ayıbını unutturacak gevşeklikte bir manda elde etmiş görülmektedir.⁴⁸

Meseleye bir başka yönden bakıldığında, kuşkusuz, Yakın Doğu'da yeni düzen kurulurken kendi planlarına girişen Mekke Şerifi Hüseyin'in beklentisi, Birinci Dünya Savaşı'nı Arap Krallıklarının kurulmasının izlemesi ve bunların Suriye, Lübnan, Filistin, Irak ve Arabistan'ın önemli bir kısmını içermesiydi. Ancak Şerif Hüseyin'in de önce ikinci oğlu Abdullah'ın Irak'ın; üçüncü oğlu Faysal'ın ise Suriye'nin başına geçmesi isteğinden vazgeçmek zorunda kalması, sonra da Britanya ve Fransa'ya bırakılan bölgeler ve bu ülkelerin ortak idaresindeki bölge ile sömürge güçlerinin nüfuz bölgelerinin tayininde yeterince söz sahibi olamadığını görmesi, sömürge yapısından doğan memnuniyetsizlikleri yeni düzenin temeline yerleştirecekti.

Bu ortamda, Talib'in ve diğer muhaliflerin de devre dışarı bırakılmasıyla, Kahire Konferansı'nın en önemli sonucu, yukarıda değinildiği üzere, 23 Ağustos 1921'de Faysal'ın tahta çıkartılması olacaktı. Irak'ta iktidarın yerel bir lider etrafında toplanmasına karşı çıkanların başında Bell geliyordu. Bell, bu düşüncesini daha 5 Aralık 1918 tarihinde not ederken, "Zaman zaman kendimi Yaratıcı gibi hissediyorum... Umarım bir Arap Emiri fikrini bırakırlar; burada yepyeni bir saray erkânı oluşturmayı düşünmek beni yoruyor; ancak mevcut durumda meyilli oldukları budur"⁴⁹ diyordu. Bell, bununla birlikte, yerel dinamikleri bir kez daha kurnazca bertaraf etmeyi başaracaktı.

Britanya-Irak Anlaşmalar Dönemi ve Irak'ta Yerleştirilmeye Çalışılan Düzenin Çözülmesi

Britanya, 23 Ağustos 1921 tarihinde kurulan Faysal iktidarının, Irak'ı etkin bir kontrol altına alması için en uygun çözüm olduğunu düşünmüştü. Irak bu şekilde yeniden tasarlanırken, Türkiye'de 30 Ağustos Zaferi'ne daha bir yıl uzak olan Millî Mücadele Kuvvetleri'nin ölüm-kalım savaşı devam ediyordu. Bu durum, Britanya'nın elini bu kritik anda serbestleştirmişti.

⁴⁵ Rory Stewart, *The Queen of the Quagmire*, The New York Review of Books, <http://www.nybooks.com/articles/archives/2007/oct/25/the-queen-of-the-quagmire/?page=1>. Erişim 17 Şubat 2020.

⁴⁶ Stewart, *The Queen*.

⁴⁷ Stewart, *The Queen*.

⁴⁸ Stewart, *The Queen*.

⁴⁹ Burgoyne, *Gertrude Bell*, 101-102.

Ancak Lloyd George için ufukta görünen, Büyük Taaruz Zaferi'nin ardından dağılan Yunan kuvvetlerinin 9 Eylül 1922'de de İzmir'de denize dökülmesiyle uğradığı hezimetin Britanya'nın Türkiye ile tekrar karşı karşıya gelme ihtimalini artıracak endişesiydi. İngiliz Başbakan, kendisi için de bir yıkım olan bu gelişme karşısında, emperyalist ortaklarının ortadan çekilmelerinin ve insan deposu olarak kullandığı dominyonlarının (başta beyaz olanlar) artan tepkilerinin yol açtığı baskılarla karşı karşıya kalacaktı. Lloyd George'u devirerek iktidara gelecek muhafazakar lider Bonar Law'ın cepheleşmeden uzak kalmayı tercih edeceğini gösterir şekilde yaptığı "tek başına dünya polisi gibi hareket edemeyiz"⁵⁰ çıkışı, yeni Britanya Hükûmetinin de Büyük Zafer'den aynı endişeyi duymaya devam ettiğini gösteriyordu.

Bu ortamda, Irak'taki düzenin yerleştirilmesi yönünde bir başka taktik adım olarak 10 Ekim 1922 tarihinde Britanya-İrak Antlaşması (Britanya İmparatoru ve Irak Kralı Arasında İttifak Antlaşması) imzalandıysa da, kısa zamanda hiçbir şeyin planlandığı gibi gitmediği anlaşılacaktı. Antlaşmanın Irak içindeki muhalefetin etkisiyle 1924 yılına kadar onaylanmaması beklentilerin boşa çıkacağı ilk sinyali olacaktı.

Aslında daha 1923 yılından itibaren İngiliz siyaseti Irak'ta sürüklenmeye başlamıştı. Bu durumun en belirgin işareti 10 Ekim 1922 tarihli Antlaşmaya Ek, 30 Nisan 1923 tarihli Protokol olmuştur. Protokol, 1922 Britanya-İrak Antlaşması'nın "Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olmasını ve her ne olursa olsun, Türkiye ile barış anlaşmasının imzalanmasını izleyen dört yıldan daha geç olmamak üzere" yürürlükten kaldırılacağını kayıt altına alıyordu. ⁵¹ Protokol'de, Irak'ın Türkiye ile imzalayacağı barış anlaşması ile kastedilenin, 5 Haziran 1926 tarihli Türkiye ile Irak ve Britanya Arasında Sınır ve İyi Komşuluk (Musul) Antlaşması ile gerçekleşmesine rağmen, Britanya bu defa Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne üyeliğe kabul edilmesi sürecini ısrarla izlemeye başlayacaktı. Milletler Cemiyeti'nin Daimi Manda Komisyonu'nda incelenmeye başlanan süreç, 28 Ocak 1932 tarihli karar ile Irak'ın Milletler Cemiyeti üyeliğine kabul edilmesiyle tamamlanacaktı.⁵²

Bununla birlikte, Irak'taki duruma ilişkin olarak artık şartların dikte etmeye başladığı bakışın değişmesi, İngiltere'de İşçi Partisi'nin iktidara gelişine rastlamıştır. Britanya'nın, Irak'taki konumunu çabalarının sonuncusu 30 Haziran 1930 tarihli Britanya-İrak Antlaşması olmuştur. Bu anlaşma ile ülkenin Milletler Cemiyeti üyeliği için dörder yıllık fasıllarla durum değerlendirmesi yapılacağı kaydedilmişse de, artan baskıların sonuç vermesi daha fazla sürmeyecekti. Britanya'nın Manda Yönetimi, Basra ve el-Habbaniyah civarındaki İngiliz üslerinin garanti altına alınması, ayrıca İngiliz birliklerinin ülke içinde serbestçe hareketlerine izin verilmesi karşılığında⁵³ resmen sona eriyordu.

Britanya'nın Irak'a yerleşmesi sürecini en iyi özetleyen belgelerden biri, kuşkusuz, İngiliz Sömürgeler Bakanı James Henry Thomas'ın kabineye sunduğu 16 Nisan 1924 tarihli andıçtır. Söz konusu andıç, yukarıda bahsedilen 30 Nisan 1923 tarihli protokolün Irak Kurucu Meclisi'nde tartışılmaya devam edildiğini kaydederek, protokolün yürürlüğe girmesi için Irak Kurucu Meclisi tarafından "kabul edilmesi" gerektiğini, bu şekilde yazıyordu.⁵⁴ Andıç, protokol etrafında artarak devam eden ve esas hedefi İngiliz mandası olan tartışmaların işaret ettiği tedirginliği yansıtırken, bir taraftan da protokolün "kabul edilmesi" meselesini küçültücü ifadelerle yansıtmaktan geri durmuyordu.

Bu andıçın, Britanya'nın Irak'taki mevcudiyetinin seyrini de son derece net bir biçimde açıklaması dikkate değerdir. "Irak'taki yasal konumumuz ilk olarak fetih hakkına dayanmaktadır"⁵⁵ denilirken, Mondros Mütarekesi ile Osmanlı İmparatorluğu ile çatışmaların sona erdirildiği, Irak topraklarının el değiştirmesine ilişkin hiçbir anlaşmanın bulunmadığı, bir taraftan da bu "fetih" in bir çarpışma olmadan nasıl gerçekleştirildiği bir soru işareti olarak ortada kaldığından, yapılan bu tanımlama, ancak "işgal" yerine kullanılmış olmalıdır.

⁵⁰ "Bonar Law'ın *Times*'a gönderdiği 7 Ekim 1922 tarihli mektup" ve Britanya'nın 1922 yılı bütçe tahmininde (1.000 milyon Pound), denizasıırı askeri üstlenimlerinin 300 milyon paund seviyesine ulaştığı hususunda bkz. Dodge, *Inventing Iraq*, 24.

⁵¹ The National Archives, UK, Protocol of the 30th of April, 1923, and the Agreement Subsidiary to the Treaty with King Feisal, Signed 10th of October, 1922, Policy in Iraq, Memorandum, CAB 24/166, 16 April 1924, Madde, 1, http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/details-result.asp?queryType=1&resultcount=1&Edoc_Id=8042444, 9. Erişim 6 Ocak 2021.

⁵² Manley O. Hudson, "The Admission of Iraq to Membership in the League of Nations", *The American Journal of International Law*, Vol. 27, No. 1 (Jan., 1933), 134.

⁵³ Winston Churchill, *The Second World War*, Vol. III, The Grand Alliance, Boston: Houghton Mifflin Co., 1950, 224.

⁵⁴ The National Archives, UK, Memorandum by the Secretary of State for the Colonies, Policy in Iraq, CAB 24/166, C. P. 264 (24), Printed, April 1924, s. 1.

⁵⁵ The National Archives, UK, Memorandum by the Secretary of State, 3.

Andıç'ta bu mantığa dayalı olarak, Irak'ta mandanın "Nisan 1920'den bu yana, San Remo Konferansı'na Britanya Kralı'nı, Milletler Cemiyeti altında Irak Mandası'nı devralmak üzere davet eden Büyük Müttefik Güçlerin bu hareketine" bağlı olarak devam ettiği belirtilmekte, "Irak'ın Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 22. Maddesi altındaki tanıma uyduğu"; manda şartlarının ve "yardımının" ne şekilde sağlanacağını cemiyetin onayına bağlı olduğu kaydedilerek, "Cemiyet'e Aralık 1920'de sunulan manda tasarısı temel olarak ABD'nin tutumundan kaynaklanan çeşitli güçlükler nedeniyle hiçbir zaman resmen onaylanmadı, mamafih, Ekim 1921'de Cemiyet'ten, taslağı hazırlanmış manda ruhuna uygun olarak, durumun düzenlenmesi yapılana kadar bizi Irak'ın idaresini sürdürmeye davet eden bir çeşit geçici bir yetkiyi Konsey Başkanı'nın mektubu şeklinde aldık"⁵⁶ denilmektedir. Milletler Cemiyeti'nin, etkisizliği ile anılan bir kolektif güvenlik örgütü olduğu burada tekrar hatırlanabilirken, ayrıca belirtmek gerekir ki, söz konusu edilen "Konsey Başkanı'nın mektubu", ne bir Genel Kurul, ne de bir Konsey kararı olmakla, en basit ifadeyle siyasi ağırlığı çok az, kaleme alındığı mesele göz önüne getirildiğinde ise hukuki meşruiyeti tartışmalı bir yetki kaynağıdır. Bu arada, Milletler Cemiyeti'nin bürokrasisinin de meslekten diplomat, İngiliz Genel Sekreter Eric Drummond'un altında çalıştığı bir başka önemli ayrıntıdır.

Andıç, mütarekeden sonra iki yıl boyunca Irak'ın Hindistan modeline göre idare edildiğini, kurulmaya çalışılan yapının yürütülemeyeceğinin 1920 yazındaki ayaklanma sonucu anlaşıldığını, ayaklanmanın Hindistan'dan sevk edilen takviye birliklerle ve büyük bir güçle bastırıldığını ayrıca kaydetmektedir. Ayaklanmanın nedenine ilişkin çeşitli fikirlerin olduğu, bunun iddia edildiği üzere, İngiliz yönetiminden ve savaş döneminde verilen sözlerin tutulmamasından duyulan memnuniyetsizlik sonucu ortaya çıkmış ya da bununla ilgisiz bir nedene dayalı olabileceği, her hal ve kârda, İngiliz Hükümeti'nin politikasında değişikliğe yol açtığı da bu kapsamda belirtmektedir.

13 Ocak 1926 tarihinde yapılan Britanya-Irak Antlaşması ise Britanya'nın manda yönetimini uzatmak için yaptığı yeni bir manevradan başka bir şey değildi. Ancak bu defa, manda yönetimi için adeta bir telaş içerisinde 25 yıllık bir sürenin ifade edildiği görülüyordu. Anlaşma'nın girişinde, Britanya ve Irak Krallarının, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 15 Aralık 1925 tarihli Türkiye ve Irak arasındaki sınırın belirlenmesi kararını ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Anlaşması'nın 3. Maddesini bir an önce hayata geçirmek isteğiyle hareket ettikleri belirtiliyordu. Ayrıca iki taraf arasındaki ittifak anlaşmasıyla tanımlanan ilişkilerin, Britanya Hükümeti'nin Milletler Cemiyeti'nin 27 Eylül 1924 tarihinde onayladığı taahhüdü uyarınca, Irak Milletler Cemiyeti'ne daha önce üye olmadığı takdirde 25 yıl daha devam edeceği kaydediliyordu.⁵⁷

Sonuç

12-31 Mart 1921 tarihleri arasında düzenlenmiş olan Kahire Konferansı'nı izleyen Ağustos ayında Irak'ta Faysal iktidarının başlatılması Britanya için güven verici olmuştu. Ancak Britanya, Irak içindeki muhalefetin gücünü birkaç yıl içinde dramatik bir biçimde artırmasını engelleyemeyecekti. Bu ortamda Kahire Konferansı'nda belirlenen politikaların hasadı olan yanlışlıkların üzerinde durmak, ancak birkaç yıllık bir tartışma olsa da, elinde inatçılığın fazla pek bir şey kalmamış Londra'nın işine gelmeyecekti

Britanya'nın Irak'a yerleşmesi sürecini özlü olarak nakletmekle hatırlanan, J. H. Thomas'dan sonra bu göreve gelen Britanya Sömürgeler Bakanı Leo Amery, 4 Ocak 1927 tarihli mesajıyla Irak'taki Yüksek Komiser H. Dobbs'a Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne girişi konusunda tartışmanın hızlanmasının beklendiğini bildirerek, Britanya Hükümeti'nin tutumunu belirlenmesinde değerlendirmek üzere görüşlerini bildirmesini isteyecekti. Mamafih, Amery'nin kastettiği daha gerçekçi bir politikaya yönleneceğinin işareti olarak görülebilecek gibi değildi. Londra'nın aklında olan, belki de kaçınılmazın karşısında durmamak için, Irak'ın desteklenmesi ya da manda yönetiminin devamı seçeneklerinin hangisinin benimsenebileceği sorusundan ibaretti.

Yüksek Komiser Dobbs yanıtında, meseleyi 16 Temmuz 1925 tarihli Milletler Cemiyeti Türkiye-Irak Sınır Komisyonu'nun raporuna bağlıyor ve söz konusu rapordaki, Musul Vilayeti'nin Irak'la birleşmekten elde edeceği ekonomik ve diğer avantajların, Irak'ın Milletler Cemiyeti'nin (manda) desteği olmaksızın kendi idaresini üstlenebilecek olgunluğa erişmeden manda yönetiminden ayrılması halinde yerini ciddi güçlüklerle bırakacağı; bu durumda Musul'un Türkiye'ye bağlanmasının, Türkiye'nin, kendi haline bırakılacak Irak'tan karşılaştırılmayacak kadar daha istikrarlı olduğu üzere, daha iyi bir seçenek olacağı görüşünü yineliyordu.

⁵⁶ The National Archives, UK, Memorandum by the Secretary of State, 3.

⁵⁷ The National Archives, UK, The New Treaty with Iraq, Memorandum, CAB 24/178, 14 January 1926, 7. http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/details-result.asp?queryType=1&resultcount=1&Edoc_Id=8043193. Erişim 21 Mart 2019.

Dolayısıyla, Irak'ta manda yönetiminin sona ermesi ile Musul meselesinin çözülmesi, Irak'a gözdağı verilmesi hazırlığıyla ilişkilendirilmiş oluyordu. Dobbs, bu arada, Mısır'ın da Irak'ın bağımsızlığı örneğini izleyerek hareketlenebileceği uyarısında bulunuyor, seçenekler arasında, Irak'ı Milletler Cemiyeti'ne engel olacak şekilde bağımsızlıktan mahrum etmeyecek özel bir dostluk anlaşmasını da sayıyordu.⁵⁸

Faysal 1927 yılı Kasım ayında, milliyetçilerin baskısını gün geçtikçe daha fazla hissettiği bir ortamda Londra'yı ziyaret edecekti. Bu ziyaret sırasında gündeme geldiği üzere, Irak'ın bağımsız ve kendi kendine yeterli bir devlet olarak Milletler Cemiyeti'ne katılması amacıyla aynı yıl Aralık ayında bir anlaşma taslağı daha ortaya çıkarılmıştı. Ancak, Britanya ile daha elverişli bir anlaşma imzalanmasını hedefleyen milliyetçilerin bir süre daha beklemesi gerekecekti.

O günlerde sadece Britanya sömürge yönetiminin iflas ettiği sanılıyordu. Çünkü Britanya, yüzyıllar boyunca yapabildiği gibi etkisini bir şekilde sürdürebilme anlamına gelen, imparatorluğunun kendisini yeni şartlara uyarlama gücüne güvenmeye devam ediyordu. Böyle bir manzara içinde Britanya ile kan bağına dayanan beyaz dominyonlar kendi yollarına gitmeye devam ederken, Londra diğer sömürge bölgeleri için ikilik ve bölünmüşlükleri köpürtme politikalarını Yakın Doğu'da da yerleştirmekten fazlasıyla ilgili olmayacaktı.

Bu ortamda, Gertrude Bell'in bölge gerçekleriyle ne kadar uyumlu olduğu ile ancak ikinci derecede ilgilendiği tasarımları, Britanya emperyalizmini sivil kisvesi içinde ilerletmekte iyi bir başlangıç yapmış görülüyordu. Hiçbir zaman Iraklılar tarafından benimsenmeyen Faysal liderliğinde bir Irak monarşisi yaratma politikalarının iflas yolunda olmasına rağmen, mevcut illüzyona uygun olarak böyle bir yapay monarşinin gittiği yere kadar desteklenmesi de kısa zamanda bir tercihe dönüşecekti. Nüfuz anlaşmaları ile uzatılmaya çalışılan dönemde masa başında yapılan planlar birbiri ardına yıkılsa da, çeşitli fay hatları üzerine indirilen sistematik darbelerin istikrarsızlık ve çalkantılara karşı kronik bir dirençsizliğe düşürdüğü bölgede Britanya mümkün olan avantajı kullanmaya devam edecekti.

Finansal Destek ve Teşekkür/ Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

British Parliamentary Command Papers.

Jewish Virtual Library

The Avalon Project, Documents in Law, History and Diplomacy.

The National Archives, UK, The Cabinet Papers.

The World War I Document Archive, Brigham Young University Library.

Resmi Yayınlar

Review of the Civil Administration of Mesopotamia. Haz. Gertrude Bell. London: HMSO, 1920.

Telif Eserler

Burgoyne, Elizabeth. *Gertrude Bell, From Her Personal Papers 1914-1926.* London: Ernest Benn Ltd., 1961.

Cengizer, Altay. "Tüm Zamanlar İçin Kayırılan Elem: Eski Avrupa Sona Ererken İmparatorluk İçin Direnen Jön Türkler", *Doğu-Batı*. Ekim 2008, Sayı 46, 33-67.

Chaplin, Helen Metz, Lewis, Mark. "Ch. 1, Historical Setting", *Iraq a Country Study*. Ed. Helen Metz. Washington: Department of the Army, 4th ed, 1990.

⁵⁸ The National Archives, UK, Entry of Iraq into the League of Nations, Memorandum, CAB 24/187/23, 8 June 1927, 3, 4, 10, 13. http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/details-result.aspx?queryType=1&resultcount=1&Edoc_Id=8043779. Erişim 21 Aralık 2020.

- Churchill, Winston. *The Second World War*. Vol. III, The Grand Alliance, Boston: Houghton Mifflin Co., 1950,
- Çetiner, Yusuf Turan. *Mitlerden Gerçeğe Büyük Savaş: 19. Yüzyıl Emperyalizminde Son Perde*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Dodge, Tobby. *Inventing Iraq*. NY: Columbia University Press, 2003.
- Douglas, R.M.. "Did Britain Use Chemical Weapons in Mandatory Iraq?", *The Journal of Modern History*. Vol. 81, No. 4, December 2009, 859-897.
- Eroğlu, Hamza. "İsmet İnönü ve I. ve II. İnönü Muharebelerinin İçerde ve Dışarda Etkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. Cilt: II / Kasım 1985 / Sayı 4, 65-83.
- Friedman, Isaiah. "The McMahon-Hussein Correspondence and the Question of Palestine", *Journal of Contemporary History*. 1970, Vol. 5, No. 2 (1970), 83-122.
- Howel, Georgina. *The Daughter of the Dessert*. London: Pan Macmillan, 2007.
- Hudson, Manley O.. "The Admission of Iraq to Membership in the League of Nations", *The American Journal of International Law*. Vol. 27, No. 1, (Jan., 1933), 133-138.
- Hurewitz, J. C.. *Diplomacy in the Near and Middle East*. Vol. II. NJ: D. Van Nostrand Co., Inc., 1956.
- Fieldhouse, Kenneth. *Western Imperialism in the Middle East*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Jones, G. Gareth. "The British Government and the Oil Companies 1912-1924: The Search for an Oil Policy", *The Historical Journal*. Vol. 20, No. 3 (Sep., 1977), 647-648.
- Jackson, Peter. "Great Britain in French Policy Conceptions at the Paris Peace Conference, 1919", *Diplomacy & Statecraft*. Vol. 30, Issue 2, (2019), 358-397.
- Kemal, Cemal. "Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi", *Atatürk Yolu Dergisi*. Sayı 40, (Kasım 2007), 643-691.
- Klieman, Aaron S.. *Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1970.
- Lacey, Robert. *The Kingdom*. London: Hutchinson, 1981.
- Lupia, Arthur. "Delegation of Power: Agency Theory", *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Ed. Neil J. Smelser and Paul B. Baltes, Oxford: Elsevier Science Limited, 2001, 5, 3375-3377.
- Rogan, Eugene. *The Fall of the Ottomans, The Great War in the Middle East, 1914-1920*. London, Allen Lane, 2015.
- Sarıçık, Murat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakîbü'l-Eşrâfîlik Müessesesi*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Schneer, Jonathan. *The Balfour Declaration*. London: Bloomsbury Publishing, 2011.
- Sluglett, Peter. *Britain in Iraq: Contriving King and Country, 1914-1932*. NY: Columbia University Press, 2007.
- Stewart, Rory. "The Queen of the Quagmire", *The New York Review of Books*. 25 Ekim 2007.
- Wallach, Janet. *Desert Queen*. London: Weidenfeld&Nicolson, 1996.
- Walsh, Pat. *Forgotten Aspects of Ireland's Great War on Turkey*. Belfast: Athol Books, 2009.